

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Akif MƏMMƏDOV

**X SİNİFDƏ
AZƏRBAYCAN DİLİNİN
TƏDRİSİ**

Metodik tövsiyə

Bakı – 2012

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Akif MƏMMƏDOV

**X SİNİFDƏ
AZƏRBAYCAN DİLİNİN
TƏDRİSİ**

Metodik tövsiyə

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi-
nin 16.01.2012-ci il tarixli 21 №-li əmri
ilə təsdiq edilmişdir.*

Bakı – BSU – 2012

Redaktor:
dos. Almaz Məmmədova

Rəyçilər:
prof. İkrəm Qasimov,
prof. Ənvər Abbasov,
dos. Aydın Paşayev,
dos. Şəhla Əhmədova

Akif Məmmədov. X sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi. Metodik tövsiyə. – Bakı: Mütərcim, 2012. – 84 s.

Metodik tövsiyədə X sinifdə Azərbaycan dili tədrisinin metod və yolları müasir baxımdan təqdim edilir, bu fənni tədris edən müəllimlərə faydalı ola biləcək tövsiyələr verilir. Vəsait orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, filologiya fakültəsinin bakalavr və magistrləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M $\frac{4310020000}{026}$ 17-12

© BSU, 2012

ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏR

X sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi digər siniflərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, sisteməlik kursun (fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksis) tədrisi V sinifdən başlayır və IX sinifdə başa çatır. X sinifdə isə təlimin məzmunu, əsasən, iki istiqamət kəsb edir:

a) Bir tərəfdən V - IX sinifdə keçirilmişlər təkrarlanaraq sistemə salınır, dərinləşdirilir, fonetika və leksikaya aid öyrənilmiş anlayışlar yada salınmaqla bərabər, bu sahəyə aid bəzi yeni məlumatlar da verilir ("Azərbaycan dilinin quruluşu" bölməsində).

b) Digər tərəfdən dil və dilçilik, yazı, dillərin bölgüsü, dil və mədəniyyət, nitq mədəniyyəti, Azərbaycan ədəbi dili və s. haqqında nəzəri biliklər, məlumatlar təqdim olunur.

Tədris planına görə, X sinifdə Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə həftədə 2 saat (il ərzində 68 saat) vaxt ayrılır. Mövcud "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı"nda (Bakı, 2002) X sinifdə Azərbaycan dili tədrisinin özünəməxsusluğu belə göstərilir: "Orta ümumtəhsil məktəblərinin X-XI siniflərinin tədrisi bir qədər ayrı istiqamətdə davam etdirilir. Burada həm V-XI siniflərdə keçilənlər təkmilləşdirilir və möhkəmləndirilir, həm də Azərbaycan dilinin başqa xüsusiyyətləri – ictimai mövqeyi, üslubları və s. haqqında alınmış biliklər genişləndirilir, müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdırılır". (Göstərilən mənbə: səh. 4). Ümumiyyətlə, X - XI siniflərdə öz yerini tapan yeni mövzuların öyrədilməsində də ("Nitq mədəniyyəti", "Üslubiyyət" və s.) şagirdlərin əvvəllər əldə etdikləri bilik və bacarıqlara tez-tez istinad olunur, şagirdlərə bir növ praktik şəkildə verilmiş nitq bacarıq və vərdişlərinin elmi-nəzəri əsasları şərh edilir. Məsələn, şagird V sinifdə fonetikanı keçərkən çoxlu orfoqrafik və orfoepik qaydalar öyrənir, onları dönə-dönə nitqində tətbiq etməklə müəyyən

bacarıq və vərdişlərə yiyələnir. X sinifdə isə “Ədəbi dilin normalarını” öyrənərkən başa düşür ki, bunlar Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normalarıdır və onlara əməl etmək hər kəsin borcudur. Yəni bu, nitq mədəniyyətinin düzgünlük şərtidir və bu şərt daha çox ictimai səciyyə daşıyır.

X sinifdə Azərbaycan dili təliminin məzmununa aşağıdakılar daxildir. Dil haqqında məlumat. Yazı, onun mahiyyəti və inkişaf mərhələləri. Dilçilik elmi. Azərbaycan dilinin dünya dilləri və türk dilləri arasında yeri. Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi. Azərbaycan dilinin quruluşu: fonetika və leksika haqqında bəzi anlayışlar (intonasiya, vurğu, işlənmə dairəsinə görə söz qrupları və s.). Nitq mədəniyyəti. “Nitq mədəniyyəti” ifadəsinin iki mənada işlənməsi: dilçiliyin bir bölməsi və yüksək səviyyəli nitq kimi. Nitq mədəniyyətinin şərtləri. Ədəbi dil anlayışı. Ədəbi dilin normaları.

Proqramda hər bölməyə (“Dil haqqında məlumat”, “Azərbaycan dilinin quruluşu”, “Nitq mədəniyyəti”) aid şagirdlərin bilməli və bacarmalı olduqları anlayışlar verilmişdir (“Şagirdlər bilməlidirlər”, “Şagirdlər bacarmalıdırlar” başlıqları altında).

X sinif proqramının sonunda rəbitəli nitq inkişafına aid görülməli işlərin sistemi, əsas istiqamətləri verilir, mətnin təhlili, mətnin tərtibi və mətnin təkmilləşdirilməsi üzrə şagirdlərin bacarmalı olduqları məsələlər göstərilir.

“V-IX SİNİFLƏRDƏ KEÇİLƏNLƏRİN TƏKRARI” BÖLMƏSİNİN TƏDRİSİ

X sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi **V-IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı** ilə başlayır. Bu məqsədlə proqramda 3 saat vaxt ayrılır. Məlumdur ki, bütövlükdə sistemativ kursun təkrarı üçün 3 saat vaxt azdır (çünki sistemativ kurs beş il müddətində - V-IX siniflərdə tədris edilmişdir). Lakin müəllim nəzərə almalıdır ki, həm X, həm də XI siniflərdə “Azərbaycan dilinin quruluşu” bölməsini tədris edərkən sistemativ kursu təkrar etməyə kifayət qədər vaxt olacaq. Odur ki, müəllim bu 3 saati aşağıdakı kimi planlaşdırsa, daha məqsədəuyğun olar:

1. Fonetika, leksika və söz yaradıcılığına aid keçilənlərin təkrarı – 1 s.
2. Morfologiyaya aid öyrənilmişlərin təkrarı – 1 s.
3. Sintaksisin təkrarı – 1 s.

Dərslikdə də (Hacıyev T., Cəfərov N., Xudiyev N. “Azərbaycan dili”, X sinif üçün dərslik, Bakı, “Azpoliqraf” nəşr., 2009) işin təxminən bu istiqamətdə aparılması nəzərdə tutulur. Orada hər bölməyə aid suallar, sonra isə müvafiq çalışmalar sistemi təqdim edilir. Lakin həm suallar, həm də çalışmalar sistemativ kursun təkrarı üçün çox sadədir və bölmələri, aşağı siniflərdə əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdişləri tam əhatə etmir. Məsələn, fonetika, leksika və söz yaradıcılığına aid cəmi 6, morfologiyaya aid 4, sintaksisə aid 6 sual verilir. Həm də bu sualların əksəriyyəti, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, X sinif şagirdləri üçün aşağı səviyyədədir və düşündürücü deyil. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

- “1. Fonetika nədir? 2. Səslə hərfin fərqi necə izah edə bilərsiniz?” (Göstərilən dərslik, səh. 3).
- “2. Əsas nitq hissələri hansılardır? 3. Köməkçi nitq hissələri hansılardır?” (yenə orada, səh. 6) və s.

Təbii ki, təkrar dərslərdə frontal sorğu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunu nəzərə alan müəllim dərslikdəki suallarla kifayət-

lənəməməli, onlarla yanaşı, əlavə suallardan da istifadə etməlidir. Çalışmalıdır ki, bu suallar düşündürücü olsun, şagirdin təfəkkür qabiliyyətini, nəzəri biliklərinin tətbiqi bacarığını və s.-ni aşkara çıxarmağa kömək etsin. Nümunə üçün fonetikaya aid bir neçə suala nəzər salaq:

1. Sözün səs-hərflər tərkibi neçə cəhətdən fərqlənir?
 2. Elə sözlər deyün ki, onlarda səs hərfdən çox olsun.
 3. Hərflər səsədən çox olan bir neçə söz deyün.
 4. Azərbaycan dilində hansı səslərin hərflər işarəsi yoxdur?
 5. Vurğunu dəyişməklə mənası dəyişən 10 söz söyləyin.
 6. Vurğu qəbul etməyən şəkilçilər hansılardır?
 7. *Hərçənd, indi, dramaturgiya, nümunə, İngiltərə* və s. sözlərin vurğusunu müəyyənləşdir.
 8. Verilmiş sözləri fonetik təhlil edin.
 9. Sözlərin hecalara ayrılması ilə sətirdən-sətərə keçirilməsi arasında oxşar və fərqli cəhətlər hansılardır?
 10. "Şair" sözünü cümlədə elə işlədin ki, vurğu "şa" hecasına (I hecaya düşsün)
 11. Elə sözlər söyləyin ki, vurğusu uzun saitli hecaya düşsün.
- Bu tip sual və tapşırıqlardan "Leksika" bölməsinin tədrisində də istifadə etmək olar. Məsələn:

1. Omonimlərlə çoxmənalı sözlər arasında oxşar və fərqli cəhətlər hansılardır? Fikrini nümunələrlə əsaslandır.
2. Omonim formalar (paronimlər, omofonlar, omoqraflar və s.) haqqında məlumat ver.
3. Həm omonim, həm də çoxmənalı söz kimi işləyə bilən sözlər söylə, onları cümlələrdə işlət.
4. *Radio, rəndə, müxbir, dairə, jurnal, okean* sözlərinin alınma olduğunu göstərən əlamətlər hansılardır?
5. *Duzsuzluq, göyərtili, səssizlik* sözləri hansı nitq hissələrindən yaranmışdır?
6. Sözlərin başlanğıc forması ilə kökü nə vaxt eyni ola bilər?
7. Hansı şəkilçilər qrammatik şəkilçilərdir?
8. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının hansı yolları var?

9. Məhdudişlək ümumişlək olmayan söz qruplarına (dialekt sözləri, yeni sözlər, jarqonlar, vulqar sözlər və s.) aid nümunələr söylə.

Göründüyü kimi, bu suallar dərslıkdəki suallardan həm çətinlik dərəcəsinə, həm şagirdlərin müqayisə apara bilmək, məntiqi nəticə çıxarmaq qabiliyyətini yoxlamaq, həm də tətbiq istiqamətli olmalarına görə fərqlənir. Müəllim digər bölmələrə dair keçilənləri də yoxlayarkən belə suallar tərtib etməli və şagirdləri onlar əsasında işlətməlidir.

Haqqında söhbət gedən dərslıyın nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, oradakı çalışmalar V-IX siniflərdə keçilmişləri təkrar etmək baxımından nəinki azdır, bəziləri hətta məqsədə uyğun deyil və ya az uyğundur. Məsələn, səhifə 3-dəki 2-ci çalışmada belə bir tapşırıq verilir: ... "sözlərdə saitlərin altından bir, samitlərin altından iki xətt çəkin". X sinif şagirdi üçün bunun çox sadə, asan və praktik baxımdan əhəmiyyətsiz olduğunu nəzərə alaraq, müəllim elə həmin məsələyə aid başqa tapşırıqlar verə bilər. Məsələn: 1) Mətdən deyilişi ilə yazılışı fərqlənən sözləri seçib qeyd edin; 2) Mətdə səs-hərf tərkibi fərqlənən 5 sözü fonetik təhlil edin və s.

Dərslıkdə fonetika və leksikanın təkrarı üçün cəmi 4 tapşırıq verilmişdir ki, onlardan biri (1-cisi) suallardan ibarətdir, digərində isə (3-cü çalışma) sözləri əvvəlcə nitq hissələrinə ayırmaq, sonra onları quruluşuna görə təsnif etmək tapşırılır ki, bunun da fonetika və leksikaya dəxli yoxdur. Dərslıkdə morfologiyanın təkrarı üçün 2, sintaksisin təkrarı üçün isə 3 çalışma verilmişdir. Bunları nəzərə alan müəllim "V-IX sinifdə keçilənlərin təkrarı" mövzusunı tədris edərkən əlavə olaraq aşağıdakıları da diqqət mərkəzində saxlamalıdır:

1) Fonetikada diqqət daha çox şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərinin nə dərəcədə formalaşmasına yönəldilməlidir. Odur ki, təkcə qaydalar soruşulmamalı, eyni zamanda yazılışı ilə deyilişi fərqlənən sözlər üzərində daha çox iş aparılmalıdır.

2) Yaxşı olar ki, müəllim lüğət üzrə imlalar, izahlı imla, rabi-təsiz mətn əsasında adi imlalardan istifadə etməklə şagirdlərin yazı vərdişlərini də inkişaf etdirsin.

3) Leksikanı təkrar edərkən diqqət daha çox omonimlərlə çoxmənalı sözlərin fərqləndirilməsinə, sözlərin leksik mənalılarının öyrədilməsi ilə yanaşı, bu sözlərin cümlələrdə yerində işlədilməsinə yönəlməlidir.

4) Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsi qayğısına qalmaq gərəkdir. Müşahidələr göstərir ki, bu baxımdan vəziyyət o qədər də qaneedici deyil.

5) Təkrar dərslərdə linqvistik təhlil formalarından faydalanmaq daha məqsədəuyğundur. Məktəblərimizdə fonetik, sintaktik, sözün tərkibinə görə təhlili formaları geniş yayılsa da, leksik təhlilə az müraciət edilir. Lakin qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, leksik təhlil forması da bölmənin təkrarı üçün çox əhəmiyyətlidir.

6) Təkrar xarakterli dərslərdə testlərdən istifadə də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Buna görə müəllim ayrı-ayrı siniflər üçün TQDK-nın tərtib etdiyi test kitablarından (yarımillik və illik yekun testlər və s.) və test banklarından yaradıcı şəkildə istifadə edə bilər.

7) **Morfologiyanın təkrarında** aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:

a) Oxşar anlayışların fərqləndirilməsi: yer bildirən isimlərlə yer zərfləri, sifət və tərz-i-hərəkət zərfi, sayla kəmiyyət zərfi, isimləşən sifətlərin və ya sifətləşən isimlərin hansı nitq hissəsi olması, əvəzliliklərin əvəz etdiyi nitq hissəsi ilə dəyişik salınması və s.

b) Omonim şəkilçilərin fərqləndirilməsi. Məsələn, şagird **-dır, -dir, -dur, -dür** şəkilçisinin fəllərdə şəxs şəkilçisi (*oxuyubdur*), adlarda xəbərlik şəkilçisi (*yaxşıdır, belədir*), icbar növ (*yazdırmaq*), təsirsiz fəldən təsirli fel düzəldən (*söndürmək*) və s. şəkilçi olduğunu bilməli və onları fərqləndirməyi bacarmalıdır.

c) Köməkçi nitq hissələrində **qrammatik omonimlik** diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Bəzi məsələləri nəzərdən keçirək: **ilə** (-la, -lə) - bağlayıcı (*daşla sement*) və qoşma (*daşla vurmaq*); **ki** –

bağlayıcı (*Dedim ki, yoxdur*), ədat (*yoxdur ki?*), sifət düzəldən şəkilçi (*dünənki əhvalat*) kimi və s.; **-da,-də** – bağlayıcı (*Sən də gəl*), ədat (*Gəl də*), yerlik hal (*dəftərdə*), zərf düzəldən şəkilçi (*Gündə görüşürük*) kimi və s.

8) **Sintaksis bölməsinin** təkrarında da müəllim aşağıdakı məsələlərə fikir versə, faydalı olar:

a) Söz birləşməsi anlayışı. Onların sözdən və cümlədən fərqi. Verilmiş sözlər əsasında söz birləşmələri tərtib etmək və onları cümlələrdə işlətmək.

b) Sintaktik əlaqələr. Söz birləşməsinin tərəfləri və cümləni təşkil edən sözlər arasında sintaktik əlaqələri düzgün təyin etmək.

c) Cümlə üzvlərini düzgün təyin etmək. Oxşar cümlə üzvlərini (mübtəda – qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq; yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarda işlənən tamamlıq - yer zərfliyi; təyin - tərzi-hərəkət, kəmiyyət zərflikləri, səbəb və məqsəd zərflikləri və s.) fərqləndirməyi bacarmaq.

ç) Sadə və mürəkkəb cümlələri fərqləndirmək, onlardan öz nitqində istifadə etməyi bacarmaq.

d) Baş və budaq cümlə anlayışı, onların yerinin dəqiq təyin edilməsi.

e) Eyni fikrin feli tərkibli sadə cümlə və tabeli mürəkkəb cümlələrlə ifadə edilə bilməsi.

ə) Tabeli mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrə və əksinə çevrilməsi ilə bağlı praktik işlər və s.

V-IX sinfilərdə keçilmişlərin təkrarının 3-cü – sonuncu saatında müəllim əvvəlcə seçdiyi, ya özünün tərtib etdiyi testlərlə və yaxud digər yekunlaşdırıcı tapşırıqlar üzərində şagirdləri işlədə bilər. Təcrübə göstərir ki, bu zaman yeni təlim metodlarından (qruplarla iş və klaster (şaxələndirmə) metodu və s.) istifadə daha çox əhəmiyyətlidir. Bu metodlardan istifadə müəllimə imkan verir ki, daha çox məsələlər ətrafında, həm də daha çox şagirdlə işləyə bilsin.

“DİL HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT” BÖLMƏSİNİN TƏDRİSİ

X sinifdə ”Dil haqqında ümumi məlumat” bölməsinin tədrisinə 14 saat vaxt ayrılır. Proqramın tələbinə görə, bu bölmənin tədrisindən sonra şagirdlər aşağıdakıları **bilməlidirlər**:

“Azərbaycan dili anlayışının mahiyyətini; Azərbaycan ədəbi dilinin mahiyyətini; Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunu; dilin xalqın mədəniyyəti, tarixi ilə bağlılığını; milli və dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğunu; dilin mahiyyətini; dilin funksiyalarını; yazının növlərini; dilçiliyin mahiyyətini, onun sahələrini, digər elmlərlə əlaqəsini” (Göstərilən proqram, səh. 53).

Proqramda bu bölmənin tədrisi nəticəsində şagirdlərin nələri **bacarmalı** olduqları da öz əksini tapıb. Bunlar aşağıdakılardır:

“Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini şərh etməyi; dilin xalqın mədəniyyəti ilə bağlılığını izah etməyi; yazının növlərini fərqləndirməyi; dilçilik elminin sahələrini fərqləndirməyi; Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərinə aid nümunələri bir-birindən fərqləndirməyi” (Yenə orada, səh. 53)

Məlumdur ki, fənnin tədrisi onun planlaşdırılmasından çox asılıdır. Müəllim əvvəlcədən sinfin səviyyəsini nəzərə alaraq haqqında söhbət gedən bölməni elə planlaşdırmalıdır ki, tədrisdə çətinlik yaranmasın. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, qabaqcıl müəllimlər «Dil haqqında ümumi məlumat» bölməsinə ayrılan 14 saatı aşağıdakı kimi planlaşdırırlar:

- 1) Dil nədir? – 1 saat
- 2) Dilin funksiyaları -1 saat
- 3) Yazının əsas xüsusiyyətləri və inkişaf mərhələləri – 1 saat
- 4) Çalışmalarla iş – 1 saat
- 5) Dilçilik, onun digər elmlərlə əlaqəsi – 1 saat
- 6) Dilçilik elminin sahələri – 1 saat
- 7) Azərbaycan dili haqqında ümumi məlumat – 1 saat

8) Azərbaycan Respublikasının dövlət dili – 1 saat

9) Dünya dilləri. Dillərin mənşəyinə görə bölgüsü. Türk dilləri ailəsi – 1 saat

10). Dillərin tipoloji (morfoloji quruluşuna görə) bölgüsü. Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu – 1 s.

11) Çalışmalarla iş – 1 s.

12) Dil və mədəniyyət – 1 s.

13) Dil və xalqın tarixi – 1 s.

14) “Dil haqqında məlumat” bölməsinə aid keçilmişlərin təkrarı – 1s.

X-XI siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, V-IX siniflərdən fərqlənir. Bu fərq özünü daha çox işin nəzəri istiqamətdə aparılmasında göstərir. Yəni sisteməlik kursun tədrisi zamanı daha çox şagirdlərin nitq inkişafına, praktik cəhətə fikir verildiyi halda, X-XI siniflərdəki tədris materialları nisbətən elmi-nəzəri mahiyyət daşıyır. Məsələn, deyək ki, sisteməlik kursda Azərbaycan dilinin fonetik və digər normaları tədrisən öyrədilir. Ancaq bu dilin tarixi, morfoloji quruluşunun mahiyyəti, türk və dünya dilləri arasında yeri kimi nəzəri məsələlər X sinifdə şagirdə çatdırılır. Mövzuların adları da göstərir ki, “Dil haqqında ümumi məlumat” bölməsi də belədir. Odur ki, burada **müəllimin şərh**, **nəqlətmə** kimi metodlar daha çox yararlıdır. Birinci (“Dil nədir?”) mövzusunun tədris edərkən müəllim öz izahında aşağıdakı məsələlərə fikir verməli, onları şagirdlərinə çatdırmağa çalışmalıdır:

1) “Dil” sözünün iki mənada işlənməsi. Bunlardan birinci (bədən üzvlərindən biri) mənənin dilçiliyi maraqlandırmadığını şagirdlərə çatdırmaq. Sözün ikinci anlamı – insanlar arasında ünsiyyət vasitələrindən biri olması.

2) Şagirdlər burada hökmən bilməlidirlər ki, dil - işarələr sistemindən (səs, söz, cümlə və s.) ibarətdir, ünsiyyət prosesi yox, ünsiyyət üçün vasitədir (məsələn, qələm yazmaq üçün vasitə olduğu kimi).

3) İnsanlar arasında dildən başqa da ünsiyyət vasitələri var. Məsələn: *işıq və səs signalları, jest və mimika* və s. Dil – daha

mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Çünki insanın fikirlərini dil qədər ətraflı çatdıran, ifadə edən başqa ünsiyyət vasitəsi yoxdur.

4) Dil cəmiyyətə mənsubdur. Cəmiyyətdən kənar da dil mövcud deyil. Cəmiyyət də dilsiz formalaşa bilməz. Deməli, dil ictimai hadisədir.

5) Dil yalnız insanlara məxsusdur. Başqa varlıqların dili yoxdur, onların çıxardığı səslər qeyri-şüuri, yəni instinktiv səciyyə daşıyır. İnsanın dilini digər varlıqların "dil"indən (çıxardığı səs siqnallarından) fərqləndirən ən əsas əlamət odur ki, o (insanın dili) şüurla sıx bağlıdır.

6) Dilin yaranması üçün fizioloji amilin əsas rol oynaması. Yəni bədən üzvlərinin müəyyən formaya düşməsi, səs aparatının təşəkkül tapması.

7) Dilin iki formada təzahür etməsi: səsli dil (danışiq), yazılı dil (yazı).

Dərslikdə verilən çalışmalar da müəllimin izahının şüurlu surətdə başa düşülməsinə kömək edə bilər. **14-cü çalışmada** belə bir sual verilir: "Məlumdur ki, heyvanlar bir-birini xəbərdar etmək üçün səs siqnallarından istifadə edirlər. Bunun əsasında demək olarmı ki, heyvanlarda da səs dili var?" Bu sual müəllimin "Dil tək insanlara məxsusdur" məlumatından əvvəl oxunmalıdır. Belə olduqda şagirdlər mübahisə edir, bəziləri heyvanlarda da səsli dilin olmasını sübut etməyə çalışırlar. Hər müddəanın müdafiəçiləri fikirlərini sübut etmək üçün arqumentlər gətirirlər. Sonda müəllim müzakirəyə yekun vurur, dilin yalnız insana məxsusluğunu inandırıcı şəkildə şərh edir.

15-ci çalışmada da təqdim edilən hadisə heyvanların dilinin olmadığını, onların insanın nə dediklərini şüurlu şəkildə anlamadıklarını sübut edir.

16-cı çalışmada M.Füzulidən verilən sitat:

Eyləsən tutiyə təlim ədayi- kəlimat,

Nitqi insan olur, əmma özü insan olmaz – şagirdlərə aydınlaşdırılır: tutuquşu insan kimi danışsa da, nə dediyini başa düşmür, ona təlim edilən kəlmələri şüursuz şəkildə təkrar edir.

17-ci çalışmada İsgəndərdən danışılan hekayədə isə dilin irsi, irqi olmadığı, həyatda qazanıldığı göstərilir.

Müəllim dərsin izahından sonra bu çalışmaları sinifdə icra elətdirə bilər. **18-ci çalışmada** isə ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin dil haqqında fikirləri verilir. Evdə bu fikirlərin əzbərlənməsini şagirdlərə tapşırmaq məqsədəuyğundur.

“Dilin funksiyaları” mövzusunun tədris edərkən müəllim ilk növbədə **“funksiya”** sözünü şərh etməlidir. Şagird bilməlidir dilin funksiyaları dedikdə dilin vəzifələri, dilin nələri yerinə yetirdiyi başa düşülməlidir. *Dilin birinci, əsas funksiyası (insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olması)* əvvəlki dərstdə şərh olunduğundan onun üzərində çox dayanmağa dəyməz. Ancaq şagirdlər bilməlidirlər ki, başqa ünsiyyət vasitələri də var və dilin onlardan fərqi, üstünlüyü nədir. *Dilin ikinci – adlandırma, yəni dilin insanları əhatə edən əşya və hadisələri ifadə etmək funksiyasını* şərh edərkən yaxşı olar ki, müəllim **“Kitabi-Dədə Qorqud”** dastanlarındakı Dədə Qorqudun guya bütün əşyalara ad verdiyini, ancaq dörd əşyanı düzgün adlandırmadığı hadisəsini yada salsın. Müəllim şərh etməlidir ki, əşya ilə onun adı arasında çox vaxt əlaqə olmur, ad bir növ şərti xarakter daşıyır. *Dilin üçüncü funksiyası isə təfəkkürlə, insanların düşüncəsi ilə sıx bağlıdır.* Belə ki, insan əvvəl düşünür, sonra isə düşündüklərini ifadə edir. Bu, *dilin fikri ifadə etmək funksiyası* adlanır. Müəllimin şərhindən sonra 19-cu çalışmanın icrasına başlanılır. Orada mövzuya aid suallar verilir. Şagird sualı oxuyur və ona cavab verməyə çalışır. Digər şagirdlər də onun cavabına əlavə və düzəlişlər edə bilərlər. Sonrakı çalışmalarda da (20, 21, 22, 23) verilən mətnlər dilin funksiyalarının əyani şəkildə başa düşülməsinə kömək edir.

“Yazı və onun inkişaf mərhələləri” mövzusunun tədris edərkən müəllim ilk növbədə yazılı dilin mahiyyətini, onun yaranma səbəblərini, səsli dildən fərqli və üstün cəhətlərini başa salmalıdır. Dərslərdə yazıya verilən tərif (Yazı – səsli dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr sistemidir) onun aşağıdakı xüsusiyyətlərini əhatə edir:

a) Yazı – səsli dilin ifadəsini və qavrayışını təmin edir. Deməli, səsli (şifahi) dil əvvəl, yazı isə sonra yaranmışdır.

b) Yazı işarələr sistemidir. Bu işarələr hərflər və digər vasitələrdir (durğu işarələri, digər qrafik vahidlər və s.), ancaq bunlar da müəyyən sistem daxilində fəaliyyət göstərir. Yazı səsli dilin qavrayışını necə gəldi yox, müəyyən normalara tabe olmaqla ifadə edir. Burada yazıdakı orfoqrafik, durğu işarələri qaydaları və s. nəzərdə tutulur. Sonra müəllim izah edir ki, yazı səsli dilin yaranmasından çox sonralar, həm də tədricən yaranmış və bugünkü şəklə düşmüşdür. Beləliklə, yazının yaranması, müasir şəklə düşməsi aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

c) **Əşyevi yazı.** Bu mərhələni şagirdlər asan başa düşürlər. Yaxşı olar ki, burada Azərbaycan nağıllarında ("Qara vəzir", "Daşdəmirin nağılı") əşyavi yazı ilə bağlı əhvalatlar xatırlansın. Ancaq onu da demək lazımdır ki, bu mərhələdə əşya çox vaxt rəmzi (simvolik) səciyyə daşmışdır. Məsələn: «Qara vəzir»dəki qarpız – dünyanı, onun üzərindəki nöqtə isə Mələk xanımın ölkəsini və s. ifadə edir.

Bugünkü həyatımızda əşyavi yazını xatırladan müəyyən əlamətlər var: *ayaqqabı dükanının vitrinində ayaqqabı, at mağazasının qabağında inək kəlləsi, hədiyyə edilən gül, yasda geyilən qara paltar* əşyavi yazıda olduğu kimidir.

Yazının **ikinci mərhələsi şəkli (piktoqrafik) yazıdır.** Müəllim izah edir ki, bu mərhələdə əşya yox, onun şəkli müəyyən fikri oxucuya çatdırır. Məsələn, *günəş şəkli günəşi, ilan şəkli ilanı, göz şəkli gözü* bildirir. Deməli, bu mərhələdə çəkilən şəkil birbaşa əşyanın özünü ifadə edir. **Üçüncü mərhələ olan fikri (ideoqrafik) yazıda** isə şəkillər daha çox simvollaşır. Deyək ki, *günəş şəkli işığı, ilan şəkli qorxunu, göz şəkli görməni* və s. bildirir. Deməli, yazının ideoqrafik və ya şəkli olması tək-cə şəkildən yox, onun ifadə etdiyi mənadan da asılıdır. Başqa bir misal. Əgər üzük şəkli üzük satılan mağazanın vitrinindədirsə, o, burada üzük satıldığını bildirir, deməli, şəkli yazıdır. Ancaq bu şəkil səadət sarayının qarşısında və ya vitrinindədirsə, ideoqrafik yazıdır. Çünki birbaşa üzüyü yox,

evlənməyi, ailə qurmağı, nikahı bildirir. Başqa bir misal. İlan sərgisinin vitrinində, yaxud zooparkda ilan saxlanan qəfəsin önündə ilan rəsmi şəkli yazıdır. Burada heç bir rəmzi məna yoxdur. Ancaq bu şəkil qorxunu, təhlükəni ifadə edirsə, ideoqrafik yazıdır. Çəngəl-bıçaq şəkli qab-qacaq satılan mağazanın vitrinində şəkli, yol kənarında qabaqda yeməxana olduğunu bildirən işarə kimi isə fikri yazıdır. Şagirdlər onu da bilməlidirlər ki, fikri yazı mərhələsində şəkil (işarə) ifadə etdiyi mənadan çox uzaqlaşır və sırf şərti xarakter daşıyır. Bu zaman bir işarə bir sözü ifadə edir. Bugünkü yazımızda durğu işarələri, rəqəmlər, müxtəlif elm sahələrində işlənən şərti işarələr və s. ideoqrafik yazının elementləridir. Şagirdlərə daha aydın olsun deyə, müəllim Azərbaycan dili fənnində istifadə etdikləri kökün, leksik və qrammatik şəkilçinin, sözün başlanğıc formasının işarələrini, yazılı sintaktik təhlildə cümlə üzvlərinin altından çəkilən xətləri, baş və budaq cümləni ifadə edən şərti işarələri misal göstərə bilər. Müasir dövrdə elə xalqlar var ki, onlar ideoqrafik yazıdan istifadə edirlər. Məsələn, Çin, Yaponiya, Koreya və s. ölkələrdə istifadə edilən heroqliflər (hər heroqlif bir sözü ifadə edir) ideoqrafik yazıdır. Heca (sillabik) yazı dərsləkdə hərfi (fonoqrafik) yazının bir mərhələsi kimi verilir. Heca yazısında bir işarə bir neçə səsi (bir hecanı) ifadə edir. Müəllim heca yazısını əyani şəkildə başa salmaq üçün rus əlifbasından istifadə edə bilər: Bu əlifbada я (ya), ю (yu), ё (yo), е (ye) hərfləri bir hecanı bildirir. Yazının müasir mərhələsi isə hərfi yazıdır. Buna səs yazısı, yaxud fonoqrafik yazı da deyilir. Bu mərhələdə bir işarə (hərflər) bir səsi ifadə edir. Müəllimin bu şərhindən sonra şagirdlərə tapşırmaq olar ki, dərsləkdə "Yazı" başlıqlı mətni oxusunlar (səh. 20-21). Dərsi möhkəmləndirərkən frontal sorğudan istifadə etmək məsləhətdir. Təxminən aşağıdakı suallardan faydalanmaq mümkündür:

- 1) Dilin neçə forması var?
- 2) Yazı nəyə deyilir?
- 3) Şifahi dillə yazılı dili müqayisə edin.
- 4) Yazının mərhələlərini sayın
- 5) Yazının birinci mərhələlərini şərh edin.

6) Hər mərhələnin müasir həyatdakı izlərini göstərin və s.
Evə dərslikdəki nəzəri məlumatı öyrənməyi və 24, 25 sayılı
çalışmaları yerinə yetirməyi tapşırmaq olar.

Bu mövzuya aid ikinci dərsdə müəllim verilmiş məlumatı
çalışmalarla möhkəmləndirir, yazının hər mərhələsini praktik şəkildə
bir-birindən fərqləndirməyi öyrədir. Çalışmalarla iş iki istiqamətdə
gedə bilər. Birinci istiqamətdə dərslikdəki tapşırıqlar (25, 26, 27,
28, 29-cu çalışmalar) şifahi şəkildə yerinə yetirilir. 25-ci çalışmada
verilən suallar yazının ayrı-ayrı mərhələlərini fərqləndirməyə, 26-cı
çalışma türklərə məxsus ilk hərfi yazı haqqında məlumat almağa, 27
və 28-ci çalışmalar “əlifba” sözü və dünyada işlənən müxtəlif
əlifbalar haqqında bilik əldə etməyə, 29-cu çalışma yazı savadının
əhəmiyyətini dərk etməyə, 30-cu çalışma isə nağıllarımızda yazının
mərhələlərinə aid nümunələri xatırlatmağa xidmət edir. Çalışmalarla
işin ikinci istiqaməti testlərlə işdir. Müəllim bu zaman müvafiq test
bankından və X siniflər üçün TQDK-nın tərtib etdiyi test
kitabçasından yararlına bilər. Bununla yanaşı, müəllim ehtiyac
olduqda özü də test tərtib edir.

Növbəti dərsdə şagirdlər **”Dilçilik elmi haqqında”** ətraflı
məlumat əldə edirlər. Təbii ki, şagirdlər ilk növbədə hər elm sahə-
sinin özünə məxsus tədqiqat obyektini, yəni öyrəndiyi, tədqiq etdiyi
sahənin olduğunu bilməlidirlər. Bu baxımdan müəllim şagirdlərin
əvvəllər əldə etdiyi biliyə istinad edir. Artıq şagirdlərin məlumatı
var ki, tarix fənni insan cəmiyyətinin keçdiyi yolu, ədəbiyyatşünas-
lıq bədii ədəbiyyatı, kimya kimyəvi maddələr və onların çevrilmə-
lərini və s. öyrənir. Demək, dilçilik də ünsiyyət vasitəsi olan dili öyrə-
nir. Sonra müəllim bu elmin inkişaf yolu, tarixi haqqında məlumat
verir. Deyir ki, bu, ictimai elmdir, lap qədimlərdən mövcud olmuş-
dur. Dilçilik elminin yaranmasında çin, hind, ərəb və yunanların
xüsusi rolu var. Azərbaycanda, o cümlədən türk dünyasında dil, söz
haqqında qiymətli fikirlər (“Söz canın cövhəridir”, “Dil insanın özü-
dür”, “Şirin dil ilanı yuvasından çıxarar” və s.) var. Sözsüz ki, bun-
lar bəsit dilçilikdir. Türklərin ilk ən böyük dilçisi XI əsr alimi
Mahmud Kaşğarlıdır. İzahın bu yerində şagirdlərdən birinə M.Kaş-

ğarlı haqqında dərsləyin 24-cü səhifəsindəki məlumatı oxudur və öyrənmək üçün evə tapşırır. Sonra isə şərhini davam etdirərək babalarımızın dilə, dil qanunlarına müqəddəs bir varlıq kimi yanaşdıqlarını (A.Bakıxanov "Qanuni-qüdsi") çatdırmalıdır. Müəllim bu dərstdə dilçiliyin ayrı-ayrı sahələri haqqında ilkin məlumat verə bilər. Çünki şagirdlər aşağı siniflərdə dilçiliyin bir çox sahələrini artıq öyrənmişlər. Sadəcə xatırlatmaq lazımdır ki, **fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfolojiya və sintaksis** bizim indiyə qədər öyrəndiyimiz dilçilik sahələridir. Sonra isə sorğu yolu ilə adı çəkilən şəbələrə dilin hansı sahəsini öyrəndiklərini təkrar etmək, yada salmaq olar.

Növbəti dərstdə isə şagirdlərə tanış olmayan digər dilçilik sahələri – **etimologiya, lüğətçilik, dialektologiya** öyrədilir. Təbii ki, bu sahələr haqqında da məlumat verərkən müəllim şagirdlərin indiyə qədər əldə etdikləri biliklərə əsaslanarsa, daha faydalı olar. Məsələn, şagirdlərin "etimologiya" sözü haqqında məlumatları olmasa da, əvvəlki dərslərdə bir çox sözün etimologiyasını (mənsəyini) öyrənmişlər: Azərbaycan dili dərslərində *fonetika, leksika, omonim, sinonim* və s., ədəbiyyat dərslərində *ədəbiyyat, qoşma, bayatı, kulminasiya, zavyazka, rəbt* və s. (eləcə də digər fənlərdə) sözlərinin hansı dildən alındıqlarını, ilkin səs tərkibini və qrammatik quruluşunu, ilkin mənasını və s. bilirlər. Müəllim sadəcə əlavə edir ki, sözlərin mənsəyini öyrənən dilçilik sahəsi **etimologiya** adlanır. Yaxşı olar ki, müəllimin etimoloji təhlilini verdiyi sözlər daha çox Azərbaycan (və ya türk) mənsəli olsun. Bunun üçün professor Bəşir Əhmədovun "Qısa etimoloji lüğət" kitabçasından (Bakı, 2002), A.Məmmədov və Ş.Qaralovun "Ana sözü" jurnalında dərc etdirdikləri "Məktəblinin etimoloji lüğəti"ndən (1991, 4-6-cı nömrələr) faydalanmaq olar.

Şagirdlər aşağı siniflərdən başlayaraq ayrı-ayrı lüğətlərlə işləmişlər. Ona görə də **lüğətçiliyin (leksikoqrafiyanın)** necə sahə olduğunu dərk etməkdə çətinlik çəkmirlər. Lakin bu dərstdə müəllim şagirdləri ayrı-ayrı lüğət növləri ilə, məşhur lüğətçilərlə, Azərbaycanda lüğətçiliyin tarixi ilə də ətraflı tanış etməlidir. Eləcə də

dilçiliyin **dialektologiya** sahəsinin izahında şagirdlərin hələ V sinifdə dialekt sözləri, ədəbiyyat dərində dialektizmlər haqqında əldə etdikləri biliklərə istinad etmək lazımdır.

“**Azərbaycan dili haqqında ümumi məlumat**” mövzusunun tədris edərkən müəllim dərə belə bir giriş sözü ilə başlaya bilər: «Siz bilirsiniz ki, doğma dilimiz dünyanın ən zəngin dillərindən biridir. Ancaq zaman-zaman bu dilə müxtəlif adlar vermişlər. Ona *türk dili, tatar dili, azəri dili, Azərbaycan türkcəsi* və nəhayət, *Azərbaycan dili* demişlər. Təbii ki, bu ad müxtəlifliyi dilimizin gözəlliyinə xələl gətirməsə də, müəyyən siyasi məqsədlər güdmüşdür. Tarixdən, ədəbiyyatdan öyrəndiklərinizi yada salaraq əsaslandırmağa çalışın: dilimizi necə adlandırmaq daha məqsədəuyğun olar?». Təbii ki, şagirdlər öz bilik səviyyələrində müzakirə aparırlar. Sonra müəllim müzakirəyə yekun vurur və qeyd edir ki, 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada dilimizin adı Azərbaycan dili kimi təsbit olunmuşdur. Müəllim şərh yolu ilə Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarından, gözəlliyindən, ahəngdarlığından, yayılma arealından və s. söhbət açır, fikrini konkret nümunələrlə, ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin Azərbaycan dili haqqındakı fikirləri ilə əsaslandırır. Mövzunun tədrisində müəllim belə bir məqsədə çatmalıdır ki, şagirdlər bu dildə danışdıqlarına, azərbaycanlı olmalarına görə fəxr etsinlər və bunu başqalarına da təlqin edə bilsinlər. Müəllim mövzunun tədrisində layihə metodundan da faydalana bilər. Belə ki, əvvəlcədən ayrılmış hər qrupa Azərbaycan dilinin bir xüsusiyyətini (tarixini, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin bu dil haqqındakı fikirlərini, ifadə gözəlliyini, yayılma coğrafiyasını və s.) tədqiq etməyi tapşırır və məlumatı həmin şagirdlərin özündən alır.

Növbəti mövzu “**Azərbaycan Respublikasının dövlət dili**” adlanır. Burada şagirdlər ilk növbədə “dövlət dili” anlayışının mahiyyətini öyrənməlidir. Bu anlayışın (dövlət dili) aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

a) Bütün dövlət orqanlarında şifahi və yazılı işlər dövlət dilində aparılır.

b) Dövlətin dövlətçilik əlamətlərindən (atributlarından) biri də dövlət dilidir.

c) Dövlət müvafiq orqanlarda yazılı və şifahi əlaqələrin bu dildə aparılması prosesinə təminat verir.

ç) Dövlət dili digər dilləri sıxışdırmır, əksinə, başqa dillərin sərbəst işlədilməsinə də şərait yaradılır.

Sonra müəllim dilimizin hansı mərhələlərdə dövlət dili kimi işlədilməsi tarixinə nəzər salır və qeyd edir ki, əvvəlki mərhələlərdə – keçmiş SSRİ dövründə dilimiz dövlət dili kimi Konstitusiyada təsbit edilsə də, bu ancaq sənəd üzərində qalırdı. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi yalnız dövlət müstəqilliyi qazanıldıqdan sonra həllini real şəkildə tapmışdır. Bu mövzunun tədrisində aşağıdakı sənədlərlə də şagirdləri tanış etmək, onların mahiyyətini açmaq zəruridir:

1) Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin türk dili adlandırılması haqqında 22 dekabr 1992-ci il tarixli Prezident fərmanı.

2) Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili adlandırılması haqqında 12 noyabr 1996-cı il tarixdə qəbul edilmiş Konstitusiyanın 21-ci maddəsi.

3) "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli Prezident fərmanı.

4) "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 09 avqust 2001-ci il tarixli Prezident fərmanı.

5) 2002-ci il sentyabr ayının 30-da qəbul edilmiş "Dövlət dili haqqında qanun".

6) "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" 02 yanvar 2003-cü il tarixli Prezident fərmanı.

"Dünya dilləri. Dillərin mənşəyinə görə bölgüsü. Türk dilləri ailəsi" mövzusunun öyrədilməsi müəllimdən dərin nəzəri-elmi məlumatla yiyələnməyi tələb edir. Şagirdlərdə maraq yaratmaq üçün ilk baxışda bir-birinə uzaq olan dillərdən elə sözləri misal gətirilir ki, onlar səs tərkibinə və mənasına görə bir-birinə çox yaxın və ya eyni olsun. Məsələn: fars dilindən keçmiş «novruz» sözünün birinci tərəfi olan «növ» - yeni, təzə deməkdir (novruz – yeni gün).

Rus dilində «*noviy*» sözü də «yeni» deməkdir. İngilis dilindəki «*nyu*» da eyni mənədadır. Bu sözlərin səs tərkibinin çox yaxın olması və mənaca eyniliyi şagirdləri təəccübləndirir. Müəllim şagirdlərin əqli hücumunu (breyn-rinq) təşkil etmək üçün onlardan soruşur: “Sizcə, bu, nə ilə bağlıdır?” Təbii ki, şagirdlər suala düz cavab verə bilməyəcəklər. Ancaq onlarda cavabı öyrənməyə maraq yaranır. Sonra müəllim izah edir ki, dünyada 3500-ə yaxın dil var. Bunların tarixi çox qədimdir. Dillərin bəziləri bir kökdən, mənşədən yaranmışlar. Zaman keçdikcə eyni mənşədən yaranan dillər tədricən daha çox fərqli cəhətlər kəsb etsələr də, oxşarlıqlar da qalmışdır. Bir mənşədən yaranan, mənşəyi bir olan dillərə **qohum dillər** deyilir. Qohum dillər **dil ailələrində** birləşir. Daha sonra şagirdlərin coğrafiyadan əldə etdikləri biliklərə əsaslanaraq Hind-Avropa, Türk dilləri ailəsi və s. haqqında məlumat verilir. Türk dilləri ailəsini, ora daxil olan qrup və yarımqrupları, dilləri isə daha geniş izah edir. Dərsliyin 40-cı səhifəsində türk dilləri ailəsi şəcərəsini əks etdirən şəkil üzərində şagirdlərin müşahidəsi təşkil olunur. Çalışmalarla aparılan iş verilmiş biliyi genişləndirir və möhkəmləndirir. 54, 55, 56 sayılı çalışmaları sinifdə, 52, 53, 57 sayılı çalışmaları isə evdə icra etdirmək olar.

Növbəti dərs **dillərin tipoloji (morfoloji) bölgüsünə** həsr olunmuşdur. Müəllim giriş sözündə dünyada mövcud olan dillərin iki cəhətdən qruplara ayrıldığını söyləyir. Əlavə edir ki, keçən dərsimizdə bu bölgüdən biri ilə – dillərin mənşəyinə görə bölgüsü ilə tanış olduq. Dillər morfoloji quruluşuna görə də bölünür (buna tipoloji bölgü də deyilir). Sonra şagirdlərə sual verir: «Qrammatikadan keçdiklərinizi yada salın. Morfoloji quruluş nədir?» Şagirdlər çətinlik çəkmədən sözün morfoloji quruluşunun kök və şəkilçidən, onların qarşılıqlı münasibətindən ibarət olduğunu izah edirlər. Müəllim sözün tərkibi, şəkilçilərin növləri (xüsusilə şəkilçilərin yazılışı) haqqında keçilmişləri yada salır və şagirdlərə tanış olan Avropa dillərindən biri ilə bu baxımdan müqayisələr aparır. Nəticə çıxarılır: Deməli, dünya dilləri morfoloji quruluşuna görə də bir-birindən fərqlənir və ayrı-ayrı qruplarda birləşir. Daha sonra kök dillər,

flektiv dillər və iltisqi (aqqlütinativ) dillərin əsas morfoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir. Flektiv və iltisqi dillər hökmən müqayisədə şərh olunmalıdır və bu zaman şagirdlərin məktəbdə öyrəndikləri flektiv dillərə (ingilis, fransız, rus və s.) istinad edilməli, nümunələr söylənməlidir. Ancaq şagirdlərdə elə yanlış fikir yaranmamalıdır ki, bu dil qrupları arasında heç bir oxşar cəhət yoxdur. Müəllim şagirdləri başa salır ki, dünya xalqları, dövlətləri bir-birindən təcrid olunmadığı kimi, dillər arasında da əlaqələr var. Bu səbəbdən, deyək ki, flektiv dillərə aid əlamət iltisqi dildə, az da olsa, özünü göstərə bilər. Oxşarlığın ikinci səbəbi isə təsadüfi hallar, yəni istisnalar ola bilər. Bunları əyani şəkildə dərk etdirmək üçün aşağıdakı suallardan istifadə etmək olar:

1) Rus və ingilis dillərində elə sözlər deyiniz ki, onlarda ahəng qanunu olsun.

2) Ahəng qanununa tabe olmayan əsl Azərbaycan sözləri deyiniz.

3) Sizcə, «*laqeyd*», «*bikef*», «*anormal*» sözlərində ön şəkilçilər (*la-*, *bi-*, *a-*) niyə kökdən əvvəl gəlmişdir?

4) «*Sinfimizdəkilər*» sözündə iltisqiliyin hansı şərtləri pozulmuşdur?

5) «*Mənəvi*», «*lüğəvi*», «*xəlqi*» sözlərini kök və şəkilçiyə niyə ayırmaq olmur? Bəs bu, «*dairəvi*», «*inqilabi*» sözlərində nə üçün mümkündür?

6) Azərbaycan dilində işlənən elə sözlər deyə bilərsinizmi, onlara şəkilçi artırılanda kök fonetik cəhətdən dəyişsin (*gedir*, *çevriliş*, *xətkeş* və s.)?

7) Rus (ingilis, fransız...) dillərindən elə nümunələr deyiniz ki, şəkilçi artırıldıqda kök dəyişməsin və s.

Hər iki bölgüyə (dillərin mənşəyinə və morfoloji quruluşuna görə bölgülərə) aid məlumat geniş olduğu üçün müəllim daha bir saatı hər iki dərstdə verilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsinə ayıra bilər. Bu saatda aşağıdakı üsul və yollardan istifadə etmək faydalıdır:

1) Frontal sorğu.

2) Çalışmalarla iş (Bu baxımdan dərslıkdəki çalışmaları yetərlıdır).

3) Testlərlə iş (Həm test bankından, həm də X sinıflər üçün TQDK-nın tərtıb etdıyi test kitabçasından istifadə etmək olar).

4) Qruplarla iş.

5) Evdə mövzuya aid miniatür inşa yazdırmaq.

“**Dil və mədəniyyət**” mövzusunu tədris edərkən müəllim ilk növbədə “mədəniyyət” terminini izah etməlidir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözün mənası belə açılır: «İnsan cəmiyyətinin istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu» (III cild, 2006, səh. 283). Deməli, mədəniyyət bütün sahələrdə insanların əldə etdiyi nailiyyətləridir. Elə buna görə mədəniyyətlə bağlı müxtəlif ifadələr yaranmışdır: *nitq mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, iqtisadi mədəniyyət, geyim mədəniyyəti* və s.

Bəs bunların dillə bağlılığı nədir? Bir halda ki hər şey dillə ifadə olunur, deməli, mədəniyyətin hər bir sahəsindəki yeni kəşflər, nailiyyətlər (*kompyuter, sayt, internet*), iqtisadi yeniliklər (*biznes, biznesmen, vauçer* və s.) yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur. Sonra şagirdlərə tapşırılır ki, *istirahət mədəniyyəti, məişət mədəniyyəti, dövlətçilik mədəniyyəti, musiqi mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, hərbi mədəniyyət, idman mədəniyyəti* və s. ilə bağlı dilimizdə işlənən sözlər tapsınlar və mənalarını izah etsinlər. Müəllim konkret nümunələrlə xalqımızın nitq mədəniyyətinin necə yüksək səviyyədə olması barədə də məlumat verir. Bununla şagirdlər gələcəkdə öyrənəcəkləri nitq mədəniyyəti və üslubiyyət haqqında ilk praktik məlumat da əldə edirlər.

Dərslıkdə dil və mədəniyyət haqqında verilən məlumat (səh. 49) şagirdlər üçün ağır olduğundan müəllim yuxarıda qeyd etdiyimiz istiqamətdə şərh verdikdən sonra bir neçə nəfərə həmin hissəni oxutdura bilər. Bu vaxt bir neçə cümlə oxunduqdan sonra müəllim şagirdi saxlayır və sadə dildə həmin hissəyə şərh verir.

Evə dərslıkdəki nəzəri məlumatı öyrənmək və mədəniyyətin digər sahələrini əks etdirən bir neçə söz yazmağı tapşırmaq olar.

“Dil və xalqın tarixi” mövzusunun tədrisinə müəllim birbaşa aşağıdakı suallarla başlaya bilər:

1) Doğulduğunuz şəhərin, (qəsəbənin, kəndin) adının etimologiyasını bilirsinizmi? Sizcə, ora niyə belə adlanır?

2) Azərbaycanlılarda şəxs adı kimi Təbriz, Araz sözləri işlənir. Bu, sizcə, nə ilə bağlıdır?

Təbii ki, hər iki suala şagirdlər müəllimin köməyi ilə cavab verməyə çalışırlar. Cavablardan məlum olur ki, bir çox toponimik adlar (sözlər) orada yaşayan xalqın, tayfanın məişəti, adı, məşğuliyyəti ilə bağlıdır. *Təbriz* və *Araz* kimi toponimik adların həm də şəxs adı kimi işlənməsi isə Azərbaycan xalqının ikiye bölünməsindən yaranan nisgillə əlaqədardır. Nəticə çıxarılır: Demək, xalqın tarixi keçmişi, düşüncə tərzini və s. onun dilində də öz əksini tapır. Dərslərdə dillə xalqın tarixinin bağlılığı iki istiqamətdə şərh olunur: a) tayfa dilindən tədricən dialektlərin yaranması; b) bəzi mədəni-tarixi hadisələrin aydınlaşmasında dilin (sözün) tarixinin öyrənilməsi. Birinci istiqaməti izah edərkən müəllim hələ V sinifdə şagirdlərin dialekt sözləri, ədəbiyyatdan dialektizmlər barədə öyrəndiklərinə istinad edir. Sonra dialektlərin yaranma və meydana çıxma səbəblərini şərh edir. İkinci istiqamətin mahiyyətini başa salmaq üçün müəllim yenə şagirdlərin əvvəllər əldə etdikləri biliklərə istinad edir. Şagirdlərə məlumdur ki, alınma sözlərin əksəriyyəti ərəb-fars və Avropa mənşəlidir. Müəllim şagirdlərdən soruşur: «Azərbaycan tarixindən öyrəndiklərinizi yadınıza salın. Sizcə, tarixin hansı mərhələsində ərəb-fars, hansı mərhələsində rus Avropa mənşəli sözlər alınmışdır?» Müəllim əlavə olaraq məlumat verir ki, Şah İsmayıl Xətəinin dövründə Azərbaycan dilindən fars dilinə, türk dövləti olan Qızıl Orda dövründə türk dilindən rus dilinə çoxlu sözlər keçmişdir. Sonra müəllim bunun səbəblərini şərh edir. Bir neçə sözün (*tovar*, *kopeyka*, *ura*, *karandaş*, *tomojna* və s.) etimoloji təhlilini aparmaqla da xalqlararası əlaqənin, xalqın tarixinin ayrı-ayrı sözlərə öz möhürünü necə vurduğunu şagirdlərə çatdırır.

Bu mövzularla bağlı dərslərdə verilən tapşırıq və çalışmaların əksəriyyətində dilimizin qədimliyini, zənginliyini, ahəngdarlığını

göstərmək üçün ədəbi nümunələr təqdim edilir. Məsələn, 71 sayılı çalışmada «Kitabi-Dədə Qorqud»dan verilən I mətn Azərbaycan dilinin zənginliyi, hələ XI əsrdə «Qurani- Kərim»in Azərbaycan dilinə tərcüməsinin mümkünlüyü, II, III və IV mətnlərdə isə işlədilmiş yer adlarının ulu babalarımızın coğrafi məkanları haqqında məlumat verilir. 74-cü çalışmada Nəsimidən, 75-ci çalışmada Füzulidən, 76-cı çalışmada Xətayidən verilən ədəbi nümunələr üzərində iş elə qurulmalıdır ki, şagirdlər Azərbaycan dilinin hələ XIV-XVI əsrlərdə yüksək fəlsəfi, əqli-intellektual düşüncəni ifadə etmək gücünə inansınlar, 78-ci çalışmada XVII əsr şairi Qövsi Təbrizinin qəzəli, 79-cu çalışmada XVIII əsrin ən böyük ədəbi şəxsiyyəti olan M.P.Vaqifin və XIX əsr şairi Q.Zakirin qoşmasının dili üzərində şagirdlərin müşahidəsi təşkil edilir. Nəticədə şagirdlər poeziya dilinin əvvəlki əsrlərə nisbətən təcridən necə xəlqiləşdiyini, ərəb-fars tərkiblərindən təmizləndiyini, bugünkü ədəbi dilimizə yaxınlaşdığını öyrənirlər. 82-ci çalışmada isə Bəxtiyar Vahabzadənin «Mənim ana dilim – mənim kimliyim» şeiri ilə tanış olurlar. Şeirinin məzmunu şagirdlərdə ana dilinə sevgi aşılayır. Dil üzərində iş isə (şeirin dili klassik ədəbi nümunələrlə müqayisə edilir) müasir dilimizin özəlliklərini aşkara çıxarır.

Sonrakı çalışmalarda isə şagirdlər nəsr nümunələri üzərində müşahidə aparırlar. Əvvəlcə XIX əsrə məxsus publisistik dil nümunəsi («Əkinçi» qəzetindən) verilir (çalışma 80). Şagirdlər mətnə işlədilmiş *ələfiyyat, binaən, əvamün-nas, namərbut, şüəralar, üns, təriqət, aləmi-məhşər, ümməta, bihəmiyyət, va nəfsa, təhsili-ülum, qaim, əfal, sərgərdan, pəs, ləzzəti-dünya, əməli-xeyir, bişəkk* sözlərinin mənasını lüğət vasitəsilə və müəllimin köməyi ilə müəyyənləşdirdikdən sonra onun məzmununu öyrənə bilirlər. Burada şagirdlərin ədəbiyyat fənnindən öyrəndiklərini də xatırlatmaq lazımdır. 81-ci çalışmada Ə.Haqverdiyevdən verilən nəsr nümunəsinin dili üzərində iş (sözlərin xəlqiliyi və anlaşılıqlığı, təşbeh və digər məcaz növlərinin təsviri canlı etməsi, təhkiyənin şirinliyi və s.) müasir hekayə dilinin gözəlliyini təsdiq edir.

F.Köçərlinin “Ana dili haqqında” məqaləsi üzərində xüsusi iş aparmaq lazımdır. Əvvəlcə məqalənin məzmunu diqqətlə öyrənilir. Sonra məzmununa aid frontal sorğu aparılır. Yaxşı olar ki, məqalədəki aforizmləri (“Hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir”, “Bu (ana dili) Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcdur” və s.). şagirdlər seçib dəftərlərinə yazsınlar və əzbərləsinlər. Məqalənin məzmununu əsas götürmək şərti ilə şagirdlərə «Mənim ana dilim» mövzusunda inşa yazmağı da tapşırmaq olar. İnşada F. Köçərlinin məqaləsi ilə yanaşı, digər mənbələrdən (Qabilin, T.Bayramın, B.Vahabzadənin müvafiq şeirlərindən və s.) də istifadə etmək məsləhət görülür.

Bölməyə (“Dil haqqında məlumat”) aid son dər **keçilmişlərin təkrarına** həsr olunur. Bu dərstdə müəllim frontal sorğudan, test və çalışmalarla iş metodlarından, müxtəlif yeni təlim texnologiyalarından (qruplarla və cütlərlə iş, klaster və s.) faydalana bilər. Təcrübə göstərir ki, qabaqcıl müəllimlər öyrənilmiş nəzəri məlumatlar, bilik və bacarıqlar əsasında şagirdlərə “Dil haqqında nələri öyrəndim?” mövzusunda inşa yazdırır.

Əvvəldə qeyd etmişdik ki, “Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı”nda (Bakı, 2002) bu bölmənin tədrisindən sonra şagirdlərin nələri bilmələri və nələri bacarmalı olduqları qeyd olunmuşdur. Müəllim yekun dərstdə onları nəzərə almaqla məqsədinə nə dərəcədə nail olduğunu müəyyənləşdirməlidir.

“AZƏRBAYCAN DİLİNİN QURULUŞU” BÖLMƏSİNİN TƏDRİSİ

X-XI siniflərdə yeni mövzuların öyrədilməsi ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin sistemə salınması da “Azərbaycan dilinin quruluşu” adı altında təkrar edilir, sistemə salınır, ümumiləşdirilir və yeni məlumatlarla zənginləşdirilir. Bu bölmənin tədrisinə bəzi müəllimlər dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinə dair aşağı siniflərdə (V-IX) verilmiş bilik və bacarıqların təkrarı kimi yanaşır. Proqram və dərsləri diqqətlə öyrəndikdə isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, burada bir çox yeni bilik və bacarıqların da verilməsinin vacibliyi üzə çıxır.

X sinifdə dilçilik sahələrindən **fonetika** və **leksikaya** dair keçilmişlər sistemə salınır və dərinləşdirilir (Digər sahələr XI sinifə saxlanılır). Bu məqsədlə 7 dərs saati ayrılır. Qabaqcıl müəllimlər bu saatları təxminən aşağıdakı qaydada planlaşdırırlar:

- 1) Fonetika. Səs dil vahidi kimi. Nitq səslərinin mənə yarada bilməsi. Fonem – 1 saat.
- 2) Azərbaycan dilində vurğu – 1 saat.
- 3) İntonasiya – 1 saat.
- 4) Söz əsas dil vahidi kimi. Sözün mənaları – 1 saat.
- 5) Dilin lüğət tərkibində tarixi dəyişikliklər. Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər – 1 saat.
- 6) Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər – 1 saat.
- 7) Frazoloji vahidlər. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı – 1 saat.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, aşağıdakı mövzuların dərslərdəki ardıcılıqla yerləşdirilməsi tədris zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Dərslərdə ardıcılıq belədir: 1) “Dilin lüğət tərkibindəki tarixi dəyişikliklər”. 2) “Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər”. 3) “Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər”. Göründüyü kimi, birinci və üçüncü mövzular bir-biri ilə daha çox bağlıdır. Belə ki, dərslərdə birinci mövzuda dilin lüğət fondu ilə lüğət tərkibi, fəal və

passiv leksika haqqında məlumat verilir. Məlumdur ki, 3-cü mövzuda haqqında söhbət gedən ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər ifadəsi elə fəal və passiv leksika deməkdir. Passiv leksikaya köhnəlmiş sözlər və neologizmlərlə yanaşı, 3-cü mövzuda şərh olunan dialekt sözləri və terminlər də daxildir. Bu elmi və metodiki cəhəti nəzərə alaraq, yuxarıdakı planlaşdırmada **təklif edirik** ki, əvvəl “Dilin lüğət tərkibindəki tarixi dəyişikliklər”, sonra “Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər” mövzusu öyrədilsin.

Qabaqcıl müəllimlər bölmənin tədrisinə başlamazdan bir neçə dərs əvvəl şagirdlərə tapşırır ki, V sinfin dərsliyindən “**Fonetika**” bölməsini təkrar etsinlər. Elə birinci dərsdə müəllim *frontal sorğu* ilə bölməyə dair əvvəllər əldə edilmiş bilik və bacarıqları sistemə salır. Buna çox vaxt ayırmağa ehtiyac yoxdur. Çünki dərs ilinin əvvəlində “**V-IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı**” bölməsi tədris edilərkən problemlə bağlı müəyyən işlər görülmüşdür. Sorğu zamanı yaxşı olar ki, fonetikaya dair *praktik bacarıqların* sistemə salınmasına daha çox diqqət edilsin: səs və hərf, orfoqrafik və orfoepik qaydalara dair suallar verilsin, müvafiq nümunələr söylədsin (yaxud yazdırılsın) və çalışmalar işlədsin. Dərsləkdə bu mövzu (“Fonetika. Fonem anlayışı”) üçün nəzərdə tutulan 9 çalışmanın 8-i elə həmin məqsədi güdür. Müəllim dərsləkdəki çalışmalara daha yaradıcı yanaşmalı, yeri gəldikdə dəyişikliklər və əlavələr etməlidir. Məsələn, 88-ci çalışmada şagirdlər verilmiş sözlərdən neçəsində səslərin sayının hərflərin sayından çox olduğunu tapmalıdır (Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Nizami Xudiyev, Azərbaycan dili, ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslək, 2009, səh.70) Şagirdlər *Faiq, şeir, üzvlük, üzrlü, hökmdar* sözlərini seçirlər. Müəllim şagirdlərdən tələb edə bilər ki, bu sözlərin düzgün tələffüz formasını göstərsinlər və onun hansı orfoepik qaydaya görə belə deyildiyini şərh etsinlər. Məsələn, şagird “*Faiq*” sözünün [fayiq], *şeir* sözünün [şeyir] şəklində deyildiyini söyləyir və qeyd edir ki, əgər sözdə iki müxtəlifcinsli sait yanaşı yazılırsa, bunların arasında bəzən [y] samiti tələffüz edilir. Yaxud “*hökmdar*” sözü aşağıdakı orfoepik qaydaya görə [hökümdar] kimi deyilir: müxtəlif

cinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlərə (*məkr, qəsb, zülm, hökm* və s.) samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda tələffüz zamanı kökdəki iki samit arasına, ya da köklə şəkilçi arasına qapalı saitlərdən biri əlavə olunur: *qəsbkar [qəsibkar], zülmkar [zülümkar], məkrə [məkirnən]* və s. Bu çalışmada əks göstəriciyə - səslərinin sayı hərflərinin sayından az olan sözlərə aid cəmi bir nümunə var (*neftçi*). Yaxşı olar ki, müəllim bu tipli sözləri də (*müasir, səlahiyyət, sərbəstlik, şüur* və s.) mətnə əlavə etsin. 89-cu çalışmada səslərinin sayı hərflərinin sayından az olan sözləri tapmaq tələb olunur. Müəllim tapşırığın şərtini qismən dəyişə bilər: “Verilmiş sözləri düzgün tələffüzlə oxuyun və dəftərinizdə transkripsiyasını göstərin”. Nəticədə belə bir vəziyyət alınır: *həqiqət [həqi:qət]* (bu sözü şagirdlər bəzən adi danışiq tələffüzünə aldanaraq *[həqqət]* kimi deyirlər), *xoşbəxt [xoşbaxt], xasiyyət [xasiyət], cəmiyyət [cəmiyət], hövsələ [hö:sələ], hovuz* (bu sözün Ə.Əfəndizadənin “Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti”ndə iki cür tələffüzü məqbul sayılır: *[hovuz]* və ya *[ho:uz]*), *novruz [no:ruz], tövlə [tö:lə], dostluq [doslux], müasir [ma:sir]*. 90, 91-ci çalışmalar da sözlərin tələffüz və yazılışına aiddir. 90-cı çalışmada deyilişi ilə yazılışı fərqlənən 10 söz yazmaq, 91-də isə verilmiş sözlərin tələffüz formasını göstərmək tələb olunur. Müəllim X sinifdə şagirdlərin iş sürətini nəzərə alaraq onları düzgün deyilişi ilə yazılışı fərqlənən, yaxud yanlış tələffüz ehtimalı olan aşağıdakı sözlər üzərində də işlədə bilər: *İdrak, stol, bədii, səlahiyyət, doqquz, hətta, mürəkkəb, güllə, tappıltı, rəssam, fərziyyə, ədəbiyyat, uşaqlıq, sevinc, ehtiyatlı, saxtakar, çiçək, mexanik, qulaq, bioloq, əmlak, hədiyyə, ibtidai, səadət, dovşan, usta, növbə, təbiət, müalicə, dostluq, səfirlik, müvəf-fəqiyyət, bulud, söyüd, tənbel, sünbül, lovğa, biologiya, novruz, rübai, uşaq, turac, bağbanlar, şair, dəftər, həştad, attestat, attrak-sion, neftçi, turistlər, sərbəstlik, süstlük, üzrlü, sədrlik, narahatlıq, poema, suverenlik, hərəkətsizlik, özfəaliyyət, şüur, şüa, Fuad, Rauf, qiraət, mənlik, iqtisadiyyat, çiyələk, səlahiyyətli, aid, dairə, çiskin, təbiət, kənd, kəndin, məqsəd, nöqtə, dəyanətli, nailiyyət, Xəyyam, müəyyən, əyyam, səyyar, səyyarə, hökmlü, qətiyyən, təəssüf, sünbül,*

faiz, sərhədcilik, işləmək, üstə, abadlıq, şadlanmaq, avtobus, dəniz, polad, maneə, altmış, müftəxor, canlı, aksesuar, assistent, assonans, günbəz, şənbə, mürəkkəblik, külüng, pələng, stadion, Səidə, samovar, konfet, opera, mətbuat, bəraət, şikəstlik, kərpic, nənəyə, faciə, vicdan, zanbaq, tənbəllik, maarif, çəkiç, itki, küskün, dastan, dovşan, yastı, texnik, yanıq, səliqə, təbii, isti, səcdə, əlacsız, iqtidar, hövsələ, vaxtsiz, istifadə, tüstü, sərhədcilik, işləmək, üstə, abadlıq, şadlanmaq, adlı-sanlı, çəmənlikdəki, apostrof, mənəviyyat, poema, stansiya, papaq, xəstə, ailə, təqsir, müfəttiş, müvəqqəti, təəccüb, sürtkü, bəxtiyar, şairanə, yerindən, söhbət, okeandan, dahiyanə, şərait, əlbəttə, vəsait, haqlısan, üzvlük, zülmkar, köpüklü, iqtibas, kitabça, məişət, oxşayıram, təbiət, dəftər, fəaliyyət, motor, zoologiya, kooperasiya, kooperativ, axtarmır, üstünlük, şərait, maneə, fıstıq, üzrsüz, təəccüblə, süd, məslək, hərislik, dadlı, tarixçə, omonim, orfoqrafiya, orfoepiya, orfoqrafik, orfoepik, ehtiram və s.

94-cü çalışmada isə fonetik təhlil üçün 6 söz verilmişdir. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, fonetik təhlilə daha çox yazılışı ilə deyilişi fərqlənən sözlər cəlb edilməlidir. Burada 3 sözün deyilişi və yazılışı eynidir: *peşman, iradə, qovurma*. 92, 93-cü çalışmalar isə sözlərin vurğusunu müəyyənləşdirməklə bağlıdır. Hər iki çalışma şifahi şəkildə yerinə yetirilsə, daha yaxşıdır. 92-ci çalışmada şagirdlər vurğusu son hecaya düşən sözləri (*nəzirə, söyüd, güllük, tirmə, barama, albalı, gümüş*) tapırlar. Ancaq mətndəki digər sözlərin (*kamera, qrafika, Asiya*) vurğusu da müəyyənləşdirilməlidir. 93-cü çalışmada verilən sözlər içərisindən vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən sözləri (*əyin, gəlin, sərin, bildir, qazma, süzmə*) seçib ayrı-ayrı cümlələrdə işlətmək tələb olunur.

Göründüyü kimi, bu çalışmalar V sinifdə əldə edilənlərin yada salınması üçün nəzərdə tutulmuşdur və şagirdlər onları yerinə yetirərkən o qədər də çətinlik çəkmirlər. Ancaq bu dərstdə şagirdlərə öyrədilən “**fonem**” anlayışı onlar üçün yenidir. Burada müəllimin şərhinə ciddi ehtiyac var. Dərsləkdə fonem belə təqdim edilir: “Sözün mənasını dəyişən səs foem adlanır”(Göstərilən dərslək, səh.71). Bir qədər sonra isə dil vahidlərinin müstəqil və qeyri-müstəqil

olmaqla iki qismə ayrılması, fonemin ikinci qrupa aid edilməsi göstərilir. Göründüyü kimi, fonem haqqında, əsasən, iki informasiya verilir: 1) fonem – sözün mənasını dəyişən səsdir; 2) fonem – qeyri-müstəqil dil vahididir. İstər-istəməz bu məlumatlar şagirdlərdə suallar doğurur: Bəs məna fərqi yaratmayan səs varmı? Axı şagirdlər hələ Y sinifdə sonu həm kar, həm də cingiltili variantlarda tələffüz olunan sözləri (*qanad, çəkic, pələng və s.*), bəzi ikihecalı sözlərin sonundakı q hərfinin [ğ] və ya [x] (*otaq, uşaq, bıçaq və s.*), k hərfinin [y] və ya y-nın kar qarşılığı kimi (*külək', kəpənək', örpək'* və s.), bəzi saitlərin uzun və adi kəmiyyətdə tələffüzünü (“adam” - [a] adi kəmiyyət, “alim” - [a:] uzun) və s. öyrənmişlər. Göstərilən nümunələrdə müəyyən səslər düşdüyü fonetik mövqedən asılı olaraq müxtəlif variantlarda tələffüz edilsə də, sözün mənası dəyişmir. Müəllim şagirdlərin məlum biliklərinə istinad edərək onlara belə bir cədvəl təqdim edir (Cədvəl üzərində iş getdikdən sonra onu şagirdlərin köməyi ilə digər müvafiq sözlərlə genişləndirmək də olar):

d - t	d - t
murad - [murat]	ud – ut
palıd - [palıt]	ad – at
polad - [polat]	qanad – qanat(maq)
bulud - [bulut]	od – ot

Şagirdlər cədvəldə müşahidə edirlər ki, I sütunda sözlərin son səslərindəki əvəzlənmələr onun mənasına təsir etmir, II sütunda isə mənanın dəyişməsinə səbəb olur. Beləliklə, II sütunda **d** və **t** səslərinin fonem, I sütunda isə **fonem variantı** olduğu şərh edilir. “Fonem” və “fonem variantı” anlayışlarını Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü K. Abdullayev “Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik” kitabında (“Mütərcim” nəşriyyatı, 2010) d belə şərh etmişdir: “İnsanın danışmaq, informasiya ötürmək üçün istifadə etdiyi, daha doğrusu “istehsal etdiyi” bütün səslər danışq səsləridir və bu səslərin hər biri və yaxud hər bir tipi öz içində sonsuz real səsləri birləşdirir. Hər hansı bir səs – a, b, c, q, m və digər istənilən

səslər ayrı-ayrılıqda məhz variantdırlar. Daha aydın desək, a səsi b səsinin və ya c səsi z səsinin variantı deyil. Bütün “a”lar bir-birinin variantıdır. Mənim “istehsal etdiyim” “a” səsi sənin “istehsal etdiyinin” “a” səsinin variantıdır” (Göstərilən mənbə, səh. 103). Müəllifə görə, hər bir kəsin ayrı-ayrı sözlərdə, hətta eyni sözdə müxtəlif vaxtda dediyi, tutaq ki, “a” səsi eyni ola bilməz və hər məqamda onlar “a” foneminin variantlarıdır.

Əlavə olaraq, müəllim dərsləyə əsaslanıb məlumat verir ki, *fonem, heca, söz, şəkilçi, söz birləşməsi, cümlə* dil vahidləridir. Bunlardan bəziləri müstəqil işlənə bilər (söz, cümlə, söz birləşməsi), ona görə də *müstəqil dil vahidləri* sayılır. Ancaq fonem, heca, şəkilçi müstəqil mənaya malik olmadıqları üçün *qeyri-müstəqil dil vahidləri* hesab edilir. Yaxşı olar ki, şagirdlərin V sinifdə öyrəndikləri “danışıq səsi” anlayışı ilə “fonem” anlayışı onlara müqayisəli şəkildə çatdırılsın. Misallar əsasında aydınlaşdırsın ki, danışıq səslərinin hamısı sözdə mənə fərqi yarada bilmir, həm də danışıq səslərinin müxtəlif çalarları var. Məsələn: *il, ilə* (bağlayıcı), *inqilab* sözlərindəki [i] səsinə diqqət edək; bu səs birinci sözdə adi, ikinci sözdə uzun, sonuncu sözdə isə (ikinci [i]) qısa kəmiyyətdə tələffüz olunur. Və yaxud “otaq” sözünün son səsi şəraitdən asılı olaraq həm [ğ], həm də [x] kimi deyilir, amma, göründüyü kimi, mənə fərqi yaratmır. Bunlar da danışıq səsləridir, ancaq fonem deyil. Deməli, danışıq səsi daha geniş anlayışdır. Bütün fonemlər danışıq səsləridir, ancaq bütün danışıq səsləri fonem deyil. Fonemin mənə fərqi yaratması ancaq sözdə reallaşır. Bu sahə ilə məşğul olan alimlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilində 33 fonemin olduğunu göstərirlər. Professor Ə.Dəmirçizadə belə hesab edir ki: “Fonemlər silsiləsi qarşılıqlı cütlükdən ibarətdir... Saitlərdə: açıq saitlər – qapalı saitlər, qalın saitlər – incə saitlər, dodaqlanan saitlər – dodaqlanmayan saitlər və s. Samitlərdə: kar samitlər – cingiltili samitlər... və s.” (Ə. Dəmirçizadə “Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya)”, 1972, səh.36). Müəllim şagirdlərə hələ V sinifdə “Saitlərin qarşılaşdırılması” mövzusu ilə bağlı verilmiş məlumatı yada salır. Göründüyü kimi, fonem haqqında iş apararkən

müəllim həm şagirdlərin orfoepik bilik və bacarıqlarını sistemə salır, digər tərəfdən yeni anlayışın (fonemin) şüurlu surətdə dərkinə nail olur.

Müəllimin izahından sonra dərsləkdəki nəzəri məlumat oxunur və 96-cı çalışma yerinə yetirilir. Ev tapşırığı kimi şagirdlərə bir neçə sözün fonetik təhlil edilməsini və bir səsini (fonemini) dəyişməklə mənə fərqi alınan sözlər yazmağı tapşırmaq olar. Müəllim çalışmalıdır ki, nümunələrdə həm sait, həm də samit fonemlər əhatə edilsin. Bir neçə nümunə də vermək olar: *al – ol, ol – öl, yaz – yas, yad – yat* və s.

“Azərbaycan dilində vurğu” mövzusunun tədris edərkən müəllim nəzərə almalıdır ki, heca vurğusu haqqında şagirdlər kifayət qədər məlumata sahibdirlər. Bu sahədə öyrənilmişləri frontal sorğu və dil materialları (sözlər) üzərində müşahidə aparmaqla yada salmaq və möhkəmləndirmək olar. Müəllim şagirdlərin praktik bacarıqlarını yoxlamaq üçün onlara aşağıdakı sözləri təqdim edib vurğusunu tapdıra bilər:

Opera, Sabir, işarə, kosmos, diliacı, Ağdam, qızılgül, poema, qovurma (isim), qovurma (fel), nəzirə, kamera, qrafika, deputat, azdır(fel), azdır(say), büzmə(sifət), büzmə(fel), təsadüfən, qəflətən, bağışlanmışdır, Kiyev, Avropa, Asiya, Amerika, bəzən(fel), bəzən(zərf), flora, əyin(isim), əyin(fel), bildir(fel), bildir(zərf), kitabdır, yenə, sanki, sapsağlam, respublika, deməmişdim, gözəlləşəcəkdir, fizika, tarix, sintez, analiz, atom, tangens, vektor, molekul, reduksiya, mexanika, sulfat, vegetasiya, reaksiya, oxumuşdular, göndərmişəm, kafedra, oxumuram, görəcəksənsə, sədaqət, qətiyyəni, namuslu, deyilmişdir, forma, platforma, stansiya, xəyanət, danışmışdılar, qabiliyyət, qiyamət, dimdik(isim), dimdik(zərf), mübtəda, yazmışdır, yazdır(isim), yazdır(fel), səpin(isim), səpin(fel), gətirilmişdir, pasport, bənövşə, monoloq, dioloq, morfolojiya, mübtəda, sintaksis, antonim, gələrkən, oynayacaqdır, gətirdi, oçerk, çünki, lirika, dünyagörüşü, sözübütöv, ağacdələn, gəlməlidirlər, fabrik, kamil, sanki, macərə, qupquru, mexanika, yumor, qospital, marşal, serjant, Göycay, coğrafiya, romantika, ailəmizdir, çiçəkləmişdir, barış-

mazlar, oxumaram, bəlkə, avtobus, fəhlələrdir, sakit, qənimət, rütubət, traktor, demişsə, alınışdı, gedirdi, dünən, qrammatika, tərtəmiz, piyalə, povest, dünənki, hökmən, hökmdar, qarışdırmaram, ancaq, fonetika, dəyanət, dovğa, balina, kompas, klinika, villa, metodika, viza, qalaktika, əgər, əlbəttə, əsasən, əsla, parabola, laləzar, laboratoriya, bilavasitə, bilvasitə, xaincəsinə, namus, amma, Məmmədov, yaxşısan, qardaşımgil, qorxaqcasına, əsla, hətta, bağlama(isim), bağlama(fel), kulminasiya.

X sinifdə vurğu ilə bağlı aşağıdakı əlavə məlumatlar da verilməli və praktik işlər görülməlidir: a) Vurğu qəbul etməyən şəkilçilər. b) Məntiqi vurğu. c) Həyəcanlı vurğu.

Müşahidələr göstərir ki, hələ V sinifdə bəzi müəllimlər vurğu qəbul etməyən şəkilçiləri öyrətməyə cəhd göstərirlər. Təbii ki, bu cəhd özünü doğrultmur. Çünki şagirdlər morfolojiyanı keçmədiklərindən adı çəkilən şəkilçiləri tanımırırlar. Müəllim bu sinifdə vurğunu daha çox səslənmə ilə bağlı müəyyənləşdirmək bacarığı aşılamalıdır. Həm də şagirdlər bilməlidir ki, Azərbaycan dilində vurğu son hecaya düşdüyündən şəkilçi əlavə olunduqca vurğu da sona doğru "hərəkət edir" (Bu fikir vurğusu son hecaya düşməyən sözlərə aid deyil. Həmin sözlərə vurğu qəbul edən şəkilçilər artırılanda da vurğu yerini dəyişmir. Məsələn: *operadakılardan, ingiltərəlilərdə* və s.) Lakin elə şəkilçilər də var ki, vurğu qəbul etmədiyindən həmin şəkilçilər sözə əlavə olunduqda vurğu yerini dəyişmir. X sinifdə bu şəkilçiləri daha şüurlu öyrənməyə imkan var. Belə ki, morfolojiya kursu artıq başa çatdığından şagirdlər şəkilçiləri tanıyırlar.

Şəkilçilərin bu cəhətini (vurğu qəbul etməməsini) öyrədərkən fəndaxili əlaqəyə də geniş şərait yaranır; şagirdlər xəbərlik, fellərdə zaman və şəxs, inkar, zərfdüzəldən və s. şəkilçiləri, *idi, imiş, isə* hissəciklərinin şəkilçiləşmiş formalarını və s. bir daha yada salmalı olurlar.

Vurğu qəbul etməyən şəkilçiləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

a) inkar şəkilçisi **-ma, -mə** (danışma);

☑ *Qeyd.* İnkâr şəkilçisi qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi ilə heca əmələgətirəndə vurğu bu hecanın (əslində inkâr şəkilçisinin) üzərinə düşür: al-**ma**-ram. ☑

b) zərf düzəldən **-casına, -cəsinə** (qorxaqcasına) və **-ən** (qəflətən);

c) feli bağlama şəkilçisi: **-madan, -mədən** (danışmadan);

ç) xəbər şəkilçiləri (adlara artırılan şəxs sonluqları): yaxşıyam, yaxşısan, yaxşıdır, yaxşıyıq, yaxşısiniz, yaxşıdırlar;

d) feli xəbər, lazım, arzu, vacib, şərt formaları (şəkilləri) ilə işlənən şəxs şəkilçiləri (şühudi keçmiş zamana artırılan şəxs şəkilçilərindən başqa). Məsələn: almışam, almışsınız, almışdır, almışlar, alıram, alırıq, alırsan, alırsınız, alırlar, alacağam, alacağımız, alacaqsan, alırsan, alırsınız, alırlar, almalıyam və s.

☑ *Qeyd.* Şühudi keçmiş zamana artırılan şəxs şəkilçiləri vurğu qəbul edir: *aldınız, aldılar*

e) **-ov, -yev** (Dadaşov); ə) **-gil** (dayıngil);

f) əmr şəklində 2-ci şəxs cəm şəkilçisi: **-ın, -in, -un, -ün**: *alın, danışın, oxuyun*;

g) **-dır, -dir, -dur, -dür** – fellərdə şəxs şəkilçisi kimi: *oxumalıdır*;

h) **-sa, -sə** – “isə” hissəciyinin şəkilçiləşmiş forması kimi: *yaxşıdırsa, danışmalıyamsa...*

x) **-la, -lə** – birgəlik bildirən qoşma, bağlayıcı və zərfdüzəldən şəkilçi kimi: *Fuadla razılaşımaq; Fuadla Nihad; həyəcanla cavab vermək*;

ı) **-ca, -cə** – zərfdüzəldən şəkilçi kimi, qoşma və modal sözün əlaməti kimi: *türkcə, rusca, məzmunca; De kim sevər səni mənəcə* (qoşma); *Bunlar, mənəcə, doğrudur* (modal söz);

☑ *Qeyd.* **-Ca, -cə** ədat kimi işləndikdə vurğu qəbul edir: *bolluca meyvə, ehmalca yaxınlaşmaq*.

i) **-mı, -mi, -mu, -mü** – sual ədatı: *aldınmı, gəldinmi*;

j) **idi, imiş, isə, ikən** hissəciklərinin şəkilçiləşmiş variantları: *alırdı, alırmış, yazmışsa, yaxşı isə, uşaqkən*;

k) **-dək** qoşması (çayadək);

q) –**can,-cən** qoşması (qapıya**can**).

Şagirdlərə əlavə olaraq məlumat vermək lazımdır ki, əgər vurğu sözün son hecasına düşməyibsə, həmin sözə artırılan şəkilçilər vurğu qəbul edən olsalar da, vurğu yerini dəyişmir. Məsələn: nor'ma-nor'malardan və s. Ancaq zaman zərflərindən sifət düzəldən –**kı,-ki,-ku,-kö** şəkilçisi bu baxımdan istisnadır: *dünən*, *indi*, *bildir* (zərf) – *dönənki'*, *indiki'*, *bildirki'* və s. Göründüyü kimi, “-kı” şəkilçisi vurğunu əvvəlki hecalardan da çəkib öz üstünə gətirir və ondan sonra gələn şəkilçilər vurğu qəbul edən olduqda vurğu sona doğru “hərəkət edir”: *bildirkilə'r* – *bildirkilərdə'n* və s

Məntiqi və həyəcanlı vurğunu öyrənməkdə şagirdlər o qədər də çətinlik çəkmirlər. Ancaq şagirdlər bilməlidirlər ki, məntiqi vurğu cümləni deyənin (yazanın) məqsədi ilə bağlıdır, o, cümlədəki hansı sözü qabartmaq, dinləyiciyə (oxucuya) xüsusi olaraq çatdırmaq istəyirsə, onu da məntiqi vurğu ilə deyir. Yazılı nitqdə bu, mümkün olmadığından həmin söz (üzv) xəbərdən əvvələ gətirilir. Bəzən yazılı nitqdə məntiqi vurğu düşən söz seçdirmə (kursiv) ilə də verilir. Müəyyən hallarda şagirdlər məntiqi vurğu ilə həyəcanlı (emfatik) vurğunu qarışdırırlar. Buna dərslikdəki izah da müəyyən qədər “kömək edir”: “Cümlədəki sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən qüvvətli tələffüz olunması zamanı məntiqi vurğu yaranır” (Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Nizami Xudiyev “Azərbaycan dili”, X sinif üçün dərslik, 2009, səh.73); “Hiss və həyəcanları ifadə etmək üçün cümlədə, yaxud abzasda sözün, yaxud ifadənin yüksək intonasiya ilə tələffüz olunmasına həyəcanlı vurğu deyilir” (yenə orada, səh.73). Şagird üçün “*qüvvətli tələffüz*” və “*yüksək intonasiya ilə tələffüz*”, demək olar ki, eyni anlayışlardır. İkinci bir tərəfdən, həyəcanlı vurğunu yaradan amil (hiss və həyəcanı ifadə etmək) göstərildiyi halda, bu səbəb məntiqi vurğunun izahında yoxdur. Dilçilik ədəbiyyatında həyəcanlı vurğu “yüksək intonasiya” ilə yox, daha çox “qeyri-adi tonda” tələffüz kimi səciyyələndirilir (Ə.Dəmirçizadə “Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya)”, 1972, səh.164; səh.98). Ə.Dəmirçizadə yuxarıda sitat gətirdiyimiz fikrinə əlavə edir: “həyəcanlı vurğu

əsasən danışanı həyəcanlandıran mənanın ifadəçisi olan sözdə bir və ya iki səsin gərgin uzadılmış halda tələffüzü ilə formalaşır” (Göstərilən mənbə, səh.184). “Susmaq” sözünün “susssmaq”, “danış” sözünün “danışş” və s. şəkildə tələffüzü nümunə kimi verilir. Deməli, müəllim məntiqi vurğu ilə həyəcanlı vurğunun aşağıdakı fərqlərini şagirdlərə çatdırmalıdır:

a) Məntiqi vurğu həmin sözə dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi, həyəcanlı vurğu isə danışanın hiss-həyəcanını ifadə etmək məqsədi daşıyır.

b) “Məntiqi vurğu ilə danışan şəxsin əvvəlcədən xüsusiləşmiş halda nəzərdə tutduğu məna ifadə olunur, həyəcanlı vurğu ilə isə daha çox danışmaq prosesində yaranan duyğular, hiss-həyəcan ifadə olunur” (Ə. Dəmirçizadənin göstərilən əsəri, səh.184).

c) Məntiqi vurğu ilə deyilən söz qüvvətli tələffüz olunsada, ondakı səslər orfoepik normaya uyğun söylənir, həyəcanlı vurğuda isə söz qeyri-adi, bir növ “yanlış” tələffüz edilir.

Dərslikdəki 97 və 98-ci çalışmalar heca vurğusuna, 99-cu çalışma məntiqi vurğuya, 100-cü çalışma isə həyəcanlı vurğuya aid bilik, bacarıq və vərdisləri yoxlamaq və möhkəmləndirmək üçün nəzərdə tutulur. Sonuncu çalışmadakı mətn üzərində iş apararkən müəllim yuxarıda qeyd etdiyimiz belə bir faktı nəzərə almalıdır ki, məntiqi vurğu hiss və həyəcanla sıx bağlıdır. Obrazların hissi halını, situasiyanı bilmədən mətndəki (xüsusilə yazılı mətndəki) həyəcanlı vurğunu müəyyənləşdirmək olmaz. Mir Cəlalın verilən bu mətndə bəylə Qədirin dialoqu əsas yer tutur. Həyəcanlı vurğulu sözlər də daha çox onun (Qədirin) nitqindədir. Çünki o daha çox həyəcanlıdır: “Evi aparmaq fikrini eşidən kimi bəylə özünü itirdi. Nədənə başını tovladı, rəngi qaçdı, dili dolaşdı. Möhürü yerə atıb ayağa durdu” (X sinif üçün göstərilən dərslik, səh.74-75). Bu halı nəzərə alandan sonra Qədirin nitqindəki aşağıdakı cümlələrdə həyəcanlı vurğunu tapmaq çətin olmaz: “Kim deyir onu?” (onuu?); “Bu nə fikirdi?” (fikirdiii?); “Bildin nə deyirəm, Qədir?” (Qədiir?) və s.

İntonasiyaya aid şagirdlər X sinfə qədər çoxlu məlumat əldə etmişlər. Ancaq bu informasiyalar ayrı-ayrı mövzularla bağlı

olduğundan bir növ dağınıq şəkildədir. Müəllim burada onları yada salmalı, sistemləşdirməli və dərinləşdirməlidir. Müəllim mövzunun tədrisinə qruplar üzrə işlə başlaya bilər. Sınıflar qruplara bölünür. Müəllim əvvəlcədən hər qrup üçün bir neçə sual tərtib edib zərflərə yerləşdirir. Dərsdə hər qrupun üzvləri onlara düşən zərfdəki sallara cavab verir. Təxminən aşağıdakı suallardan istifadə etmək olar:

1) Nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi, nida cümləsi cümlənin hansı baxımdan bölgüləridir?

2) Nəqli cümlədə intonasiya necə olur? Bəs əmr, sual və nida cümlələrində? Müvafiq nümunələr söyləyin, intonasiyaya düzgün əməl edin.

3) Cümlənin yuxarıda sadalanan hər bir növündə intonasiyanın müxtəlif cür üzə çıxmasının səbəbi nədir?

4) Sadalama intonasiyası ifadəsini hansı mövzu ilə bağlı işlədirdik? Həmin intonasiyanı gözləməklə nümunələr söyləyin.

5) Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında, əlavəli üzvlə əlavə arasında hansı intonasiyadan istifadə edilir? Nümunələr deyin.

6) Tabesizlik və tabelilik intonasiyaları nədir? Onlardan harda istifadə olunur? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

7) Xitablar hansı intonasiya ilə cümlənin digər üzvlərindən fərqlənir? Bəs ara sözlər?

8) Məntiqi vurğuda və həyəcanlı vurğuda intonasiyanın rolu nədən ibarətdir?

Beləliklə, şagirdlər intonasiya ilə bağlı aşağıdakı terminləri, anlayışları yada salırlar: *sadalama intonasiyası, müraciət intonasiyası, tabesizlik və tabelilik intonasiyaları, adi intonasiya (nəqli cümlələrdə), əmr, sual və həyəcanlı intonasiyalar* və s. Nəticədə şagirdlərə intonasiyanın səslənmə ilə bağlılığı bir daha aydın olur. Təsadüfi deyil ki, Ə.Dəmirçizadə intonasiyanı (avazlanmanı) səslənmənin cümlədə hərəkəti adlandırırdı (Göstərilən əsəri, səh.165). Dərslərdə **intonasiya** aşağıdakı hadisələrin məcmusu, cəmi kimi təqdim olunur:

a) **Nitqin ahəngi.** Buna səsin tonu da deyilir. Bura səsin yüksəlməsi və ya alçalması daxildir.

b) **Nitqin ritmi** – vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, növbələşməsi nəzərdə tutulur.

c) **Nitqin tempi və ya sürəti** – müəyyən vaxt ərzində sürətlə və ya yavaş tələffüz.

d) **Nitqin intensivliyi və ya gücü** – nəfəsalmanın güclənməsi və ya zəifləməsi.

e) **Məntiqi vurğu** (yuxarıda bu barədə məlumat vermişik).

f) **Nitqin tembri** – səsin rəngarəngliyi.

Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər dərslikdəki “**intonasiya modallıq bildirir**” fikrini başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Burada əsas səbəb “modallıq” terminidir. Ona görə də müəllim onun izahına xüsusi fikir verməlidir. Bu söz şagirdlərə “Modal sözlər” mövzusunda (VII sinif) tanışdır. Müəllim modal sözlərin tərifini yada salır. Nəticə çıxarılır ki, bu söz (modallıq) – *münasibət* deməkdir. Modal sözlər danışanın (yazanın) ifadə etdiyi fikrə münasibətinin sözlərlə təzahürüdür. Yəni əgər danışan cümlədə “*bəlkə*”, “*olsun ki*”, “*deyərsən*” sözlərini işlədirsə, onun intonasiasında bir qətiyyətsizlik, inamsızlıq, güman, şübhə ifadə olunmalıdır. Ancaq intonasiyadakı modallıq daha geniş mənaya, çalara malikdir. Məsələn, danışan heç bir modal söz işlətməsə də, onun intonasiası ifadə etdiyi fikrə necə münasibət bəslədiyini üzə çıxarır. Modallıq subyektiv səciyyə daşıyır. Ona görə də biz əhval-ruhiyyəməzdən, müxtəlif hiss və həyəcanımızdan asılı olaraq eyni cümləni çox müxtəlif çalarlarda deyə bilirik, bu da intonasiyada üzə çıxır. Məsələn, görüşən dostlar “*Yaxşıyam*” cümləsini əhvallarından asılı olaraq ayrı-ayrı intonasiyada ifadə edə bilirlər. İntonasiyadakı modallıqdandır ki, biz hətta üzünü görmədən səsinə eşitdiyimiz adamın kədərli və sevincli olmasını, dediyi fikirdə nə dərəcədə qətiyyətli olduğunu, çəkdiyini və ya ürəkli danışdığını müəyyən edə bilərik. Beləliklə, intonasiyanın nə qədər zəngin çalara məxsus olduğu şagirdlərə bir daha aydınlaşır. Yaxşı olar ki, “**İntonasiya**” mövzusunun tədrisində müəllim bədii mətnlərdən geniş

istifadə etsin. Bu, şagirdlərə XI sinifdə müxtəlif üslubların (məsələn, bədiiliyin fonetik səviyyədə ifadəsi, məişət üslubunda intonasiyanın zəngin çalarlara malik olması və s.) daha dərinlən öyrənilməsinə kömək edir. Həm də şagirdlər bir daha dərk edirlər ki, bədii əsərin məzmununu, oradakı obrazların xarakterini, nə düşündüklərini, hansı hisləri keçirdiklərini bilmədən bədii əsəri ifadəli oxumaq, başqasına düzgün çatdırmaq olmaz.

“İntonasiya”nın tədrisində *durğu işarələri* ilə bağlı öyrənilmişləri hökmən yada salmaq lazımdır. Çünki bu işarələr tam olmasada, intonasiyanın yazıda müəyyən ifadəsidir. Ə.Dəmirçizadə yazırdı ki, “durğu mənalı səslənmənin (yəni intonasiyanın – A.M.) bir növüdür” (Göstərilən əsəri, səh.168). Ancaq hökmən qeyd edilməlidir ki, durğu işarələri intonasiyanı tam ifadə edə bilməz. Sonunda nöqtə qoyulan cümlələr saysız-hesabsız intonasiya ilə deyilə bilər, lakin nöqtə ümumi şəkildə həmin cümlədən sonra fasilə etməyin vacibliyini göstərir. Yaxud vergül nitq axınında azacıq fasilənin varlığına işarə etsə də, xitablarda, ara sözlərdə, nidalarda, həmcins üzvlərdə və s. tamam ayrı-ayrı çalarlara malikdir.

Dərsin sonunda müəllim şagirdlərə əzbər bildikləri şeirləri, nəsr parçalarını söylədə bilər. Çünki əgər şagird bu ədəbi nümunələri öyrənmişdirsə, demək, onların məzmununu da yaxşı bilir. O halda intonasiya da düz alınar.

Evə dərslikdəki nəzəri məlumatı öyrənməklə yanaşı, 101 və 102-ci çalışmadakı mətnləri ifadəli oxumağı tapşırmaq olar. Təbii ki, mətnlərin ifadəli oxusundan əvvəl şagirdlər oradakı fikir və mülahizələrin mahiyyətini dərk etməlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Dilin quruluşu” bölməsi daxilində X sinifdə fonetika ilə yanaşı, **leksikologiyaya** dair V sinifdə əldə edilmiş bilik və bacarıqlar da təkrar edilir, dərinləşdirilir. Mövcud proqrama görə, bu məqsədlə (**leksika və söz yaradıcılığının tədrisinə**) 3 saat vaxt ayrılır.

Birinci saatda **sözün əsas dil vahidi olması və sözün mənə cəhətləri** tədris edilir. Şagirdlər artıq bilirlər ki, *səs, söz, söz birləşməsi, cümlə* və s. dil vahidləri adlanır. Bəs **söz** niyə digərlərinə

nisbətə “əsas dil vahidi” sayılır? Bu, nitqdə sözün daşdığı xüsusi əhəmiyyətlə bağlıdır. Belə ki, sözsüz adlandırma, hərəkəti, əlaməti və s. ifadə etmək mümkün deyil. Danışıq səsləri yalnız sözdə “canlanır”, şəkilçilər sözə qoşulduqda onların leksik və ya qrammatik mənə daşdıqları üzə çıxır, söz birləşmələri və cümlə sözlərin işlənməsi ilə formalaşır və s. Beləliklə, dilin quruluşunu öyrənən bütün sahələr məhz sözlə bağlıdır: fonetika sözün səs cəhətini, leksikologiya sözün mənə, mənə və s. cəhətini, morfologiya sözlərin dəyişməsinə, sintaksis isə sözlərin birləşməsinə öyrənir. Deməli, mərkəzdə söz dayanır. V sinifdə şagirdlər öyrənmişlər ki, söz – bir səsdən və ya bir neçə səsdən yaranıb müəyyən mənə bildirən dil vahididir. Sözün mənə cəhətləri barədə (leksik və qrammatik mənə, həqiqi və məcazi mənə, tək mənəli və çox mənəli sözlər, sözün omonim, sinonim və antonim mənələri) şagirdlər aşağı siniflərdə yetərli məlumata yiyələnmişlər. X sinifdə birinci vəzifə onları təkrar edib sistemə salmaq və bu əsasda şagirdlərin lüğət ehtiyatını daha da zənginləşdirməkdir. Bu vəzifənin icrasında müəllim aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirməlidir:

a) V sinifdə öyrənilən nəzəri məlumatlar yada salınmalı və müvafiq nümunələr söylənməklə möhkəmləndirilməlidir.

b) İzahlı lüğətlərlə işi genişləndirməklə şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirmək. Təbii ki, şagirdlərin söz ehtiyatı V sinifə nisbətən indi daha zəngindir. Deməli, sözlərin leksik mənəsinin şərhində müəllim söz dairəsini genişləndirməli, hətta digər fənlərdən öyrənilən terminlərin, anlayışların üzərində də iş aparılmalıdır.

c) V sinif şagirdləri qrammatik mətnləri öyrənərkən nitq hissələri, cümlə üzvləri haqqında səthi məlumata malik idilər. İndi isə onlar qrammatikanı daha geniş mənimsəmişlər. Deməli, sözün qrammatik mənəsinə daha dərinləndən şərh edə bilirlər. Müəllim bu faktı nəzərə alsın, həm də qrammatika təkrarlanar.

ç) Artıq şagirdlər ədəbiyyat nəzəriyyəsinədən məcazın necə yaranmasını, növlərini ətraflı öyrənmişlər. Demək, məcazi mənənin həqiqi mənə ilə bağlılığı, məcazi mənənin həqiqi mənəyə bənzətmə,

oxşatma yolu ilə yaranması onlara daha aydındır. Bu həm də təkmənalı və çoxmənalı sözlərin şüurlu dərkinə kömək edir.

d) Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər üç çoxmənalı sözlərlə omonimləri qarışıq salırlar. Dərslikdə bu məsələ geniş şərh edilmiş, onların fərqləri göstərilmişdir. Ancaq dərslikdəki bu müddəa üzərində xüsusi iş aparmadıqda yanlış nəticə çıxarılır: “Dilimizdə elə sözlərə də rast gəlinir ki, həmin sözlər həm çoxmənalı, həm də omonim ola bilər” (dərslik, səh.80). Şagirdlər elə başa düşürlər ki, eyni söz həm çoxmənalı, həm də omonim olur. Əslində isə sözün neçə omonim mənası varsa, o qədər də söz var. Deyək ki, “yar” – dost, sevgili mənasında bir söz, “yar”(maq) mənasında başqa bir sözdür. Burada söhbət iki sözdən gedə bilər. Onlardan biri və ya hər biri ayrı-ayrılıqda çoxmənalı ola bilər, yəni məcazi mənada da işlənər. Məsələn, “yar”maq feli “ürəyim yarıldı” ifadəsində məcazi mənadaadır. Deməli, birinci söz (yar – sevgili) təkmənalı, ikinci söz isə (“yar”maq) çoxmənalıdır.

Müəllim diqqətli olmalıdır ki, sinonimlərlə yaxın mənalı sözlər qarışdırılmasın. X sinif dərsliyində sinonimlərə belə tərif verilir: “Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya *yaxın mənalı* (fərqləndirmə mənimdir - A.M.) bildirən sözlərə sinonimlər deyilir” (səh.81). Əslində sinonimlər eyni məfhumu, anlayışı ifadə edirlər, lakin onlarda eyni leksik mənanın müxtəlif çalarları ola bilər. Deyək ki, *ürək – qəlb – könül* sözlərinin leksik mənası eynidir, lakin “ürək” – daha çox ümumişlək, fizioloji çalar, “qəlb” və “könül” sözləri poetik, mənəvi çalar ifadə edir. Yaxın mənalı sözlər isə eyni anlayışı bildirmir. Məsələn, “dost” və “tanış” sözləri mənaca yaxın olsalar da, eyni leksik mənə bildirmirlər.

Müəllim “**Sözün mənalı**” mövzusunı öyrədikən yuxarıda sadaladıqlarımızla (onlar aşağı sinifdə öyrənilənlərin sistemə salınmasıdır) yanaşı, şagirdlərə yeni anlayışlar, yeni məlumatlar da verməklə mövcud biliyi dərinləşdirir. Məsələn, şagirdlər həqiqi mənanın **dominant mənə** da adlandırıldığını öyrənirlər. Dərsliyin 80-ci səhifəsində omonimlərə çox oxşayan anlayışların əslində omonim olmadığı göstərilir və bunlar sadalanır. Burada adları çəkilməse

də, **omoqraf** (eyni cür yazılıb, vurğularına görə fərqlənən sözlər: *gəlin – gəlin* və s.), **omoform** (yazılışı, tələffüzü eyni, lakin başlanğıc formaları müxtəlif olan, yəni qrammatik şəkilçilərin vasitəsilə eyni cür səslənən sözlər: *qovaq – qovaq, yataq – yataq* və s.), **omofon** (səslənməsinə görə eyni, yazılışı fərqli olan sözlər: *mətn – mətin*, hər ikisi [mətin] tələffüz olunur, *açdı – aşdı*, hər ikisi [aşdı] kimi tələffüz edilir və s.) haqqında da məlumat əldə edirlər. Müəllim bura leksik omonimlərdən fərqlənən və şagirdlərə yaxşı tanış olan **qrammatik omonimləri** da daxil edə bilər. Çünki bəzən şagirdlər bir neçə köməkçi nitq hissəsi kimi (*ki* - ədat, bağlayıcı; *yəni* - ədat, bağlayıcı və s.), həm köməkçi nitq hissəsi, həm də əsas nitq hissəsi kimi (*gör* – fel, ədat, *doğrusu* – sifət, modal söz və s.) işlənən sözləri də yanlış olaraq omonim (leksik omonim) hesab edirlər.

Dərslərdəki çalışmalar mövzu ilə bağlı biliyi möhkəmləndirməyə imkan yaradır. 106-108-ci çalışmalar həqiqi və məcazi mənaya, 109-112-ci çalışmalar omonimlərə, 113-115-ci çalışmalar sinonimlərə, 117, 118-ci çalışmalar isə antonimlərə aiddir. Nisbətən hazırlıqlı siniflərdə müəllim bu çalışmalarla kifayətlənməməli, şagirdləri əlavə dil materialları üzərində, testlərlə də işlətməlidir. Məsələn, sözlərin omonim mənalarını, yaxud verilmiş sözə sinonim sözlər tapmaq üzrə qruplararası yarış keçirmək olar. Şagirdlərə tapşırmaq olar ki, özləri omofon, omoqraf, omoform, paronimlər və s. fikirləşib tapsınlar.

“Dilin lüğət tərkibindəki tarixi dəyişikliklər. Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər” mövzularının tədrisinə, bizcə, bir dərs saati ayırmaq kifayətdir. Çünki bu mövzularla bağlı bir çox məlumatlar artıq V sinifdən şagirdlərə tanışdır. Ancaq bu məlumatları genişləndirmək və bir çox yeni anlayışlarla zənginləşdirmək üçün indi müəllimin əlində xeyli imkan var. Dilin lüğət tərkibindəki tarixi dəyişikliklər nəticəsində özünü göstərən *köhnəlmiş sözlər* və *yeni sözlər* haqqında V sinifdən üzü bəri şagirdlər ədəbiyyat, tarix və s. fənlərində də zəngin dil materialları ilə rastlaşmışlar. Müəllim bunları nəzərə almalı, onların məlum bilik və bacarıqlarından

istifadə etməlidir. V sinifdə öyrədilmiş biliklər yada salındıqdan sonra onlar aşağıdakı məlumatlarla zənginləşdirilir:

a) Köhnəlmiş sözlərin iki qrupa (tarixizmlər və arxaizmlər) bölünməsi. Düzdür, V sinifdə tarixizmlər və arxaizmlər ifadəsi işlənmədən onlar barədə məlumat verilir: “Bu sözlərin bəzisi başqa sözlərlə əvəz olunduğundan dildən tamam çıxmışdır. İkinci qrup sözlərin işlədilməməsinin və ya az işlədilməsinin səbəbi onların bildirdiyi anlayışların itməsidir” (R.İsmayılov, X.Qasımova və s. “Azərbaycan dili”, V siniflər üçün dərslik, 2006, səh.96). X sinifdə müəllim eyni zamanda bu qrupların birincisinin *arxaizm*, ikinci qrupunun isə *tarixizm* adlandırıldığını öyrətməlidir. Bu mövzu ilə bağlı şagirdlərə öyrədilən anlayışlardan biri də “**lüğət fondu**” terminidir. **Lüğət tərkibi** ifadəsi şagirdlərə tanışdır. İndi isə onun lüğət fondundan fərqi izah olunmalıdır. Dilin lüğət fondu fəal leksikadan, yəni ümumişlək sözlərdən təşkil olunur. Passiv leksikaya isə (dərslikdə: dilin lüğət tərkibinin qeyri-fəal hissəsi) köhnəlmiş sözlər və yeni sözlər (neologizmlər), dialekt sözləri və terminlər və s. daxildir. Deməli, dilin lüğət tərkibi – daha geniş anlayışdır, lüğət fondu onun bir hissəsidir. Müəllim passiv leksikaya eyni zamanda *jarqonların, arxaizmlərin, vulqar sözlərin* də daxil olduğunu çatdırmalıdır ki, şagirdlərdə tam təsəvvür yaransın. Bu terminlərin (jarqonlar, arxaizmlər və vulqar sözlərin) şagirdlərə ədəbiyyat fənnindən də məlum olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

Dərslikdə “Dilin lüğət tərkibində tarixi dəyişikliklər” mövzusu ilə bağlı 4 çalışma verilmişdir (119-122). Ancaq yaxşı olar ki, müəllim şagirdləri daha çox klassik ədəbi materiallar üzərində işlətsin. Bu həm mövzu ilə bağlı zəngin material verir, həm də fənlərarası əlaqə baxımından faydalıdır.

Dialekt sözləri və terminlər haqqında da V sinifdə kifayət qədər məlumat verilmişdir. X sinifdə müəllim frontal sorğu ilə onları yada salır və eyni zamanda aşağıdakıları da diqqət mərkəzində saxlayır:

a) Həm dialekt sözləri, həm də terminlər dilin lüğət tərkibinin qeyri-fəal (passiv) hissəsinə daxildir.

b) Dialekt sözlərindən bədii ədəbiyyatda müəyyən üslubi məqamda istifadə etmək olar (Bunlara bədii ədəbiyyat nümunələrindən misallar gətirilir).

c) V sinifdən fərqli olaraq X sinifdə terminlərin əsas xüsusiyyətləri daha geniş şərh olunur (bax: X sinfin dərsliyi, səh.87).

d) Bəzi sözlərin həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işlənmə bilməsi (*bucaq, sifət, dağ, sinif, say* və s.) üzərində iş aparılır.

e) Bəzi köhnəlmiş sözlərin bu gün də bəzi dialektlərdə yaşaması (*iraq – uzaq, varmaq – getmək* və s.) haqqında məlumat verilir.

f) Terminlərin əksəriyyətinin alınma olması və bunun səbəbləri şərh olunur və s.

Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində çətinlik yaradan məsələlərdən biri də **sözlərin mənşəcə müəyyənləşdirilməsidir**. Məlumdur ki, “Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər” mövzusu V sinifdə də tədris edilmişdir. Sonralar şagirdlər şəkilçiləri də mənşəcə fərqləndirməyi öyrənirlər. X sinifdə sözlərin mənşəcə fərqləndirilməsi ilə bağlı iş davam etdirilir, şagirdlər əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlərin xüsusiyyətləri haqqında əlavə məlumatlar öyrənir, nəticədə sözləri bu baxımdan qruplara ayırma bacarıqlarını təkmilləşdirirlər. V sinif dərsliyində (səh. 94) “Alınma sözlərin təyin edilməsi üçün” 8 “əsas əlamət” göstərilir. X sinifdə isə (səh.84) “Əsl Azərbaycan sözlərini alınma sözlərdən fərqləndirən” 18 “xüsusiyyət” sadalanır (səh.84-85). V sinifdəki 8 əlamətin hamısı X sinifdə təkrarlanır. Deməli, müəllim bunların üzərində çox dayanmamalı, onları yada saldıqdan sonra əlavə xüsusiyyətlərin şərhinə keçməlidir. Məsələn, X sinifdə göstərilir ki, fleksiya uğrayan sözlər Azərbaycan mənşəli deyil. **Fleksiya** anlayışı şagirdlərə o qədər də tanış deyil. Düzdür, onlar elə bu sinifdə flektiv dillər haqqında müəyyən bilik əldə etmişlər: “Başqa qrup dillərdə sözün kökü içəridən dəyişir. Məsələn, elm – alim – üləma və s. Belə dillər flektiv dillər adlanır” (X sinif dərsliyi, səh.43). Deməli, müəllim hələ bu məlumatı verərkən fleksiya terminini də izah etməli, şagirdləri müxtəlif fənlərdə, o cümlədən ədəbiyyatda termin və ya ümumişlək söz kimi rastlaşdığımız ərəb mənşəli sözlər üzərində işlət-

məlidir. Məsələn: aşağıdakı ədəbiyyatşünaslıq terminlərini aydınlaşdırarkən onları eyniköklü olan məlum sözlərlə qarşılaşdırmalıdır.

Müxəmməs – *xəmsə* - *xüms* (xms) – beşlik mənasında;

Məqtə - *qət* – *nöqtə* (qt) – qət olmaq, qurtarmaq;

Mətlə - *tülu* (tl) – günəş tülu elədi, çıxdı: “başlanğıc”;

Rübai – *mürəbbə* – *rüb* (rb) – dördlük;

Rəbt – *rabitə* (rbt) – “bağlanmaq”;

Məfulu – *failatun* və s. təfilələr “fel” sözü ilə (fl) eyniköklüdür və s.

Təcrübə göstərir ki, fleksiya anlayışının dərki naməlum sözlərin mənasını taparkən məlum sözlərə istinad etmək baxımından uğurlu nəticə verir. Ona görə də müəllim bu anlayışdan yeri gəlincə istifadə etməlidir. Sözlərin mənşəcə fərqləndirilməsi üçün dərslərdə verilən digər xüsusiyyətlərin başa düşülməsində və tətbiq edilməsində şagirdlər o qədər də çətinlik çəkmirlər.

İstər nəzəri məlumatın öyrənilməsində, istərsə də çalışmalar üzərində iş zamanı əlavə olaraq **aşağıdakı məsələlər də diqqət mərkəzində saxlanmalıdır:**

a) Dilimizin lüğət tərkibində əsl Azərbaycan sözləri alınma sözlərdən çoxdur.

b) Alınma sözlər dilimizi zənginləşdirsə də, onlardan yersiz istifadə yolverilməzdir.

c) Başqa dillərdən söz aldığımız kimi, Azərbaycan dilindən də digər dillərə, xüsusilə rus, fars, Qafqaz xalqlarının dillərinə də çoxlu sözlər keçmişdir.

d) Başqa dillərdən söz almaq xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır.

e) Bu və ya digər sahədə müəyyən dildən alınan sözlər üstünlük təşkil edə bilər. Məsələn, din və təhsillə bağlı daha çox ərəb, dilçiliklə bağlı yunan, tibb sahəsində latın və s. dillərdən dilimizə keçən sözlər üstünlük təşkil edir.

Dərslərdə mövzu ilə bağlı çalışmalar azdır. Müəllim əlavə çalışmalar, testlər tərtib edib şagirdləri daha çox işlədə bilər. Aşağıdakı tapşırıq variantlarından da istifadə etmək mümkündür:

1) Bədii mətnlərdə işlənən sözləri mənşəyinə görə qruplaşdırmaq.

2) Elmi üslubda yazılmış mətnlərdə (fizika, kimya, biologiya və s. dərslərindən) əsl Azərbaycan və alınma sözləri müəyyənləşdirmək.

3) Sınıfdəki şagirdlərin adlarının mənşəyini tapmaq.

4) Fleksiyadan istifadə etməklə verilmiş sözlərə eyni köklü olan digər sözləri müəyyənləşdirmək. Məsələn: *dərs* (tədris), *məktəb* (kitab, katib, məktub), *Füzuli* (füzul, fəzl, əfzəl), *nizam* (nəzm, nazim, Nizami) və s.

“Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri” mövzusunun tədrisinə də V sınıfdə bu barədə öyrənilənlərin yada salınması ilə başlamaq olar. V sinif dərslərində bu vahidlərin aşağıdakı cəhətləri önə çəkilmişdir:

a) Bu birləşmələrdə sözlər birləşərək öz ilkin mənalarını itirir və birlikdə yeni, vahid mənə ifadə edirlər.

b) Bu birləşmələr həm sabit söz birləşmələri, həm də frazeoloji birləşmələr adlanır.

c) Cümlənin bir üzvü olurlar.

ç) Frazeoloji birləşmələr bir-birinə sinonim və antonim ola bilər.

d) Frazeoloji birləşmələr dili gözəlləşdirir və zəngin edir.

e) Bəzi frazeoloji vahidlər omonimlik kəsb edə bilər (*can vermək, üz vermək, iş vermək* və s.)

X sınıfdə müəllim bunları təkrar edib sistemə salmaqla yanaşı, bəzi əlavə nəzəri məlumatlar verməli və çalışmalarla frazeoloji birləşmələr hesabına şagirdin nitqini zənginləşdirməlidir. Frazeoloji birləşmələrlə sərbəst birləşmələri müqayisə etməyə indi şagirdin daha çox imkanı var. Çünki onlar VIII sınıfdə sərbəst söz birləşmələrini, onların cümlədə rolunu geniş şəkildə öyrəniblər. Bunu nəzərə alaraq müəllim bəzi məqamlara, dolaşq hallara aydınlıq gətirməlidir. Məsələn, müşahidələr göstərir ki, şagirdlər yenə də bəzi sərbəst birləşmələri, xüsusilə bir tərəfi məcazi mənada işlənənləri frazeoloji birləşmə hesab edirlər: “*qızıl payız*”, “*odlu ürək*”, “*isti münasibət*”, “*qara qızıl*” və s. kimi nümunələrdə I növ təyini söz

birləşmələrinin bir tərəfinin məcazi mənada işlənməsi onları çaşdırır. Bu hal bir tərəfi məcazi mənada işlənən sərbəst feli birləşmələrdə özünü daha çox göstərir: *yol çəkmək, gülab çəkmək, su çəkmək, fərəh bürümək* və s. Bizcə, belə halda daha çox hər iki birləşməni fərqləndirən bu cəhətlərin üzərində dayanmaq lazımdır: a) Sərbəst birləşmənin tərəfləri ayrı-ayrı nitq hissələridir. Məsələn, *qızıl payız* – isim + isim, *odlu ürək, isti münasibət, qara qızıl* – sifət + isim; yuxarıda misal gətirdiyimiz feli birləşmələr də isim + feldən təşkil olunmuşdur. Ancaq “*qulaq asmaq*”, *əldən düşmək* (yorulmaq mənasında), *gözdən düşmək* kimi birləşmələr bütövlükdə feldir, onların nə birinci tərəflərini ayrılıqda isim, nə də ikinci tərəflərini fel hesab etmək olmaz. b) Sərbəst birləşmənin bir tərəfindən digər tərəfinə morfoloji sual vermək mümkündür. Məsələn, *qızıl* (necə?) *payız*, *gülab* (nə?) *çəkmək* və s. Ancaq *qulaq asmaq* tipli frazeoloji vahidlərdə tərəflərdən heç birinə sual vermək olmur. Bir tərəfi məcazi mənada işlənən feli sərbəst birləşmələrin frazeoloji birləşmə hesab edilməsi nəticə etibarilə onların sintaktik təhlil zamanı yanlış olaraq bir cümlə üzvü kimi götürülməsinə gətirib çıxarır. Aşağıdakı cümlələrə fikir verək: 1) Oğlunun yüksək uğur qazandığını eşidən atanı sonsuz *fərəh bürüdü*; 2) Kəndə geniş *yol çəkdilər*; 3) Dağın ətəyindən kəndimizə *su çəkdilər* və s. Birinci cümlədə “*fərəh*” – mübtəda, “*bürüdü*” – xəbər, 2-ci və 3-cü cümlələrdə müvafiq olaraq “*yol*” və “*su*” sözləri qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq, “*çəkdilər*” isə xəbərdir.

X sinifdə frazeoloji birləşmələrlə bağlı aşağıdakı istiqamətlərdə də iş aparılmalıdır:

a) Sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq frazeoloji birləşmələr tarixən formalaşır, dildə hazır şəkildə olur.

b) Sabit söz birləşmələri sintaktik yox, lüğəvi vahidlərdir.

c) Bu birləşmələr ayrı-ayrı sözə ekvivalent (sinonim) ola bilirlər (*ürəyi qopmaq* – qorxmaq, *ağzına su almaq* – susmaq və s.). Nəzərə almaq lazımdır ki, bu xüsusiyyət sərbəst birləşmələrdə də özünü göstərir. Məsələn: *qayıq sürən* – qayıqçı, *bağa qulluq edən* – bağban və s.

ç) Frazeoloji birləşmənin tərəfləri nə semantik, nə morfoloji, nə də sintaktik cəhətdən parçalanmır. Yəni tərəflər müstəqil semantik mənaya malik deyil, ayrı-ayrı nitq hissəsi hesab edilə bilməz və bir cümlə üzvü kimi götürülər.

d) Frazeoloji vahidlər bəzən sərbəst söz birləşmələri ilə omonimlik yarada bilər: *yol çəkmək* – Gözüm yol çəkir; Fəhlələr kəndə yol çəkir, *yola düşmək* – Maşın yola düşdü; Atılan daş yola düşdü və s.

e) Frazeoloji vahidlər bir-biri ilə sinonim, antonim və omonim ola bilər. Buna aid dərslikdə (V sinif) geniş məlumat var.

“Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı” mövzusu V sinifdə öyrədilərkən şagirdlərə kök və şəkilçi, şəkilçinin növləri (leksik və qrammatik, bir, iki və dörd variantda yazılan şəkilçilər, sözünü və sözsünü şəkilçilər), eyniköklü sözlər, sözün başlanğıc forması, düzəltmə sözlər, mürəkkəb sözlər haqqında məlumat verilmiş, müəyyən bacarıq və vərdişlər aşılanmışdır. Sonrakı siniflərdə şagirdlər nitq hissələrinin tədrisi prosesində şəkilçiləri daha ətraflı mənimsəyirlər. Məsələn, ismi keçərkən cəm, mənsubiyyət, hal, xəbərlik şəkilçilərini, onların qrammatik şəkilçi kimi xüsusiyyətlərini, adlardan və fellərdən isim düzəldən leksik şəkilçiləri öyrənirlər. Bu proses sonrakı əsas nitq hissələrində də davam etdirilir. Beləliklə, X sinifə qədər, demək olar ki, bütün şəkilçilər tədrisə cəlb edilir. Ancaq ayrı-ayrı mövzularla bağlı öyrənilən bu şəkilçilər X sinifdə ümumiləşdirilir və sistemə salınır. Bunu nəzərə alan dərslik müəllifləri şəkilçilərin omonim, sinonim və antonimliyi haqqında geniş yer ayırmışlar. Bununla da, şagirdlər öyrənmiş olduqları şəkilçiləri indi müqayisə etməyə, onların çoxunun formaca eyni olsa da, müxtəlif funksiya yerinə yetirdiklərini dərk etməyə imkan qazanırlar. Yaxşı olar ki, müəllim şagirdləri düşündürmək, onların müstəqil yolla nəticə əldə etmələri üçün özü əvvəlcə frontal sorğu aparsın, ən çox işlənən şəkilçiləri, onların vəzifələrini soruşsun. Məsələn: ”Biz *-in*, *-in*, *-un*, *-ün* şəkilçilərinin yiyəlik hal şəkilçisi olduğunu bilirik. Sizcə, *-ın*⁴ şəkilçisi daha hansı funksiyalarda işləyə bilər? Morfolojiyadan öyrəndiklərinizi yadınıza salın”. Şagirdlər düşünərək onun

mənsubiyyət, fəldən isim düzəldən, məchul və qayıdış növ şəkilçisi olduğunu xatırlayırlar. Təbii ki, şəkilçinin hər funksiyası müvafiq misallarla əsaslandırılmalı, şəkilçinin artırıldığı söz hökmən cümlədə işlədilməlidir. Şəkilçilərin omonim, sinonim və antonimliyi üzərində iş gedərkən leksik omonim, sinonim və antonimlər yada salınmalı, onların oxşar və fərqli cəhətləri gözlənməlidir. Sonra şagirdlərin diqqətini dərslikdəki nəzəri materiala cəlb etmək olar (səh. 90-93).

Söz yaradıcılığı ilə bağlı şagirdlər V sinifdə öyrəniblər ki, leksik şəkilçilər vasitəsilə düzəltmə sözlər, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə mürəkkəb sözlər yaranır, bir düzəltmə sözə iki və daha çox leksik şəkilçi də ola bilər, mürəkkəb sözlər müxtəlif yollarla yaranır və iki cür yazılır. X sinifdə bu məlumatlar xatırladılır və söz yaradıcılığının konkret olaraq üç yolu olduğu göstərilir: a) **leksik yol**, b) **morfoloji yol**, c) **sintaktik yol**. Bu terminlər şagirdlər üçün yeni olsa da, onların mahiyyəti müəyyən qədər aydındır. Belə ki, şagirdlərə morfoloji yolun – düzəltmə sözlərin, sintaktik yolun – mürəkkəb sözlərin yaranması yolu olduğunu xatırlatmaq kifayətdir. Leksik yol şagird üçün nisbətən yeni olduğundan onun şərhinə bir qədər geniş yer ayırmaq lazımdır. Müəllim izah edir ki, burada söz əslində əvvəl mövcud olan mənasını genişləndirir və nisbətən fərqli məna qazanır. Məsələn, 30 gün mənasında olan **ay** Ay planetinin hərəkəti ilə bağlıdır. Çünki həmin planet göydə əvvəl kiçik görünür, 15 gün tədricən böyüyür, 15 gün də kiçilir və bu, 30 gün çəkir, sonra proses təkrar olunur. **Gün** (24 saatlıq müddət və planet mənalı), **köç** (isim və fel) sözləri də belə yaranmışdır. Bunlar leksik omonimlərdir, lakin leksik omonimlərin hamısı bu yolla yaranmamışdır.

Müəllim X sinifdə “Azərbaycan dilinin quruluşu” bölməsinə dair keçirilənləri aşağıdakı **iş növləri** ilə yekunlaşdırı bilər: 1) dərslikdəki (çalışma № 144-150) və özünün tərtib etdiyi çalışmalarla; 2) testlərlə iş aparmaqla; 3) frontal sorğu ilə; 4) əlavə tapşırıqlı imlalarla; 5) linqvistik oyunlarla və s.

“NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ” BÖLMƏSİNİN TƏDRİSİ

X sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyinin (T.Hacıyev, N.Xudiyev, N.Cəfərov “Azərbaycan dili”, ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik, Bakı, 2009) sonunda verilən “Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə proqram”a görə, “Nitq mədəniyyəti” bölməsinin tədrisinə 22 saat vaxt verilir. (Təhsil Nazirliyinin 2002-ci ildə təsdiq etdiyi proqramda bu, 25 saatdır). Təbii ki, proqramın tematik planlaşdırılması müəllimdən, onun dərs dediyi sinifdən və s. çox asılıdır. Ancaq gənc müəllimlərə kömək məqsədilə dərsliyi əsas götürərək aşağıdakı bölgünü məsləhət bilirik (Bölgüyə müəllim yaradıcı yanaşa, ümumi saatların sayını (22 saat) saxlamaqla müvafiq dəyişiklik apara bilər).

1. Nitq mədəniyyəti anlayışı – 1 saat.
2. Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir – 1 saat.
3. Nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri (ümumi məlumat) – 1 saat.
4. Nitqin düzgünlüyü – 1 saat.
5. Nitqin dəqiqliyi – 1 saat.
6. Nitqin ifadəliliyi – 1 saat.
7. Nitq mədəniyyətinin ümumi (ictimai) və xüsusi (fərdi) məsələləri – 1 saat.
8. Dil, nitq və nitq fəaliyyəti – 1 saat.
9. Azərbaycan ədəbi dili haqqında ümumi məlumat – 1 saat.
10. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları – 1 saat.
11. Fonetik norma – 2 saat.
12. Leksik norma – 1 saat.
13. Dilimizdə özləşmə meylləri – 1 saat.
14. Qrammatik norma – 2 saat.
15. Nitq normalarının tarixiliyi – 1 saat.
16. Nitq istisnaları – 1 saat.
17. Natiqlik sənəti – 1 saat.

18. Nitq etiketləri – 1 saat.

19. Keçilənlərin təkrarı və ümumiləşdirilməsi – 2 saat.

Dərslikdəki proqramda “Nitq mədəniyyəti”nə aid sonda belə bir mövzu da verilmişdir: “Dəqiq nitq və onun əsas xüsusiyyətləri”. Əvvəla, bu elə nitqin dəqiqlik şərti deməkdir, ifadənin təkrarıdır. Müəllim nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri mövzusunu tədris edərkən dəqiq nitq haqqında geniş məlumat vermək imkanına malikdir. İkincisi, adı çəkilən dərslikdə belə bir mövzu öz əksini ayrıca tapmamışdır (Buna ehtiyac da yoxdur).

Bölmədəki ayrı-ayrı mövzuların tədrisi metodikasına keçməzdən əvvəl problemlə bağlı bir mülahizəmizi oxuculara çatdırmağı lazım bilirik. Ümumilikdə götürdükdə bu bölmədə (“Nitq mədəniyyəti”) iki məsələ ilə - a) nitqlə və b) ədəbi dillə bağlı məlumatlar öz əksini tapır. Yuxarıdakı bölgüdən də göründüyü kimi, **nitqlə bağlı məsələlərə aşağıdakılar daxildir: nitq mədəniyyəti anlayışı, nitq mədəniyyətinin şərtləri, onun ümumi və xüsusi məsələləri, dil, nitq və nitq fəaliyyəti, nitq normalarının tarixiliyi, nitq istisnaları, natiqlik sənəti, nitq etiketləri. Ədəbi dil haqqında isə aşağıdakı məlumatlar** verilir: *ədəbi dil anlayışı, onun fonetik, leksik və qrammatik normaları, normaların tarixiliyi.* Dərslikdə, eləcə də proqramda əvvəl nitq mədəniyyəti məsələləri, sonra isə ədəbi dillə bağlı anlayışlar öz əksini tapıb. Nitqlə bağlı bəzi mövzular (“Natiqlik sənəti”, “Nitq etiketləri”) “Ədəbi dil”dən sonraya keçirilmişdir. İstər məktəb təcrübəsinin, istər dərslikdəki nəzəri məlumatların və çalışmaların diqqətlə öyrənilməsi göstərir ki, ədəbi dillə bağlı məlumatların verilməsi nitqlə, nitq mədəniyyəti ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsindən əvvələ keçirilsə, daha məqsədəuyğun olar. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, nitq mədəniyyəti ilə bağlı öyrənilən elə anlayışlar var ki, ədəbi dilin mahiyyətini bilmədən onları şüurlu şəkildə mənimsətmək ya mümkün deyil, ya da çətinidir. Bəzi faktlara nəzər salaq:

1) Dərsliyin 96-cı səhifəsində nitq mədəniyyəti şərh edilərkən yazılır: “Ədəbi dilə yiyələnməyin özü nitq mədəniyyətinə sahib

olmağa çalışmaqdır”. Halbuki şagird ədəbi dil anlayışını bir neçə dərs sonra öyrənir (bax: dərslik, səh.113).

2) Nitq mədəniyyəti ilə bağlı verilən 153-cü çalışmada (səh.98) şagirdlərdən tələb edilir ki, mətndə fonetik, leksik, qrammatik normaların pozulduğu məqamları müəyyənləşdirsinlər. Bu çalışmaya aid əlavə tapşırıqda isə “mətni ədəbi dil normalarına əməl etməklə köçürmək” göstərişi verilir. Qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi dil və onun normaları haqqında məlumatlar isə şagirdlərə sonralar öyrədilir (bax: səh.116).

3) Məlumdur ki, nitq mədəniyyətinin düzgünlük və dəqiqlik şərti ədəbi dilin normaları ilə bilavasitə bağlıdır. “O nitq forması düzgün hesab olunur ki, orada dilin fonetik, leksik, qrammatik qaydaqanunları (yəni normaları – A. M.) pozulmasın” (dərslik, səh. 102).

Deməli, şagird əvvəl ədəbi dil, onun normaları və s. haqqında məlumat alsın, sonra nitq mədəniyyəti ilə bağlı anlayışların öyrənilməsində heç bir çətinlik çəkməz, əksinə, bu anlayışlar nitq mədəniyyəti, ümumilikdə nitqlə bağlı məlumatların mənimsənilməsini asanlaşdırar.

“**Nitq mədəniyyəti anlayışı**”nı tədris edərkən müəllim ilk növbədə nəzərə almalıdır ki, bu termin (nitq mədəniyyəti) iki mənada işlədilir: a) **nitq mədəniyyəti** – fonetika, leksika, dialektologiya və s. kimi dilçilik bölmələrindən (sahələrindən) biridir; b) **nitq mədəniyyəti** – yüksək keyfiyyətli nitq mənasında ümummilliyet mədəniyyətinin formalarından biridir. Nədənsə dərsliyin son nəşrlərində birinci mənə şərh edilmir. Ancaq elə indiki dərsliyin də əvvəlki səhifələrində nitq mədəniyyətinin dilçiliyin sahəsi olması və bu barədə geniş məlumat veriləcəyi vəd olunur: “Dilçiliyin gündəlik fəaliyyətdə ehtiyac duyulan bir neçə sahəsi haqqında da məlumat veriləcək: etimologiya, lüğətçilik dialektologiya ilə bağlı ümumi təsəvvür yaradılacaq, ... nitq mədəniyyəti və üslubiyyət isə geniş öyrəniləcəkdir” (səh. 22). Təhsil Nazirliyinin 2002-ci ildə təsdiq etdiyi proqramda da nitq mədəniyyətinin dilçiliyin sahələrindən biri kimi də öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur: “Nitq mədəniyyəti, onun predmet və vəzifələri” (“Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri

üçün Azərbaycan dili proqramı”, 2002, səh. 57). Bu proqram əsasında yaradılan dərsliklərin ilk nəşrlərində dediyimiz məsələ öz əksini geniş şəkildə tapsa da (bax: T.Hacıyev, N.Cəfərov, N.Xudiyev, Ə.Abbasov, X-XI siniflər üçün “Azərbaycan dili”, Bakı, 2004, səh. 95), sonrakı nəşrlərdə (2008, 2009 və s.) nədənsə “unudulmuşdur”. Bizcə, müəllim bu barədə məlumat versə, elmilik baxımından daha düzgün olar. Belə ki, **nitq mədəniyyəti dilçiliyin sahələrindən biri kimi** şərh olunarkən aşağıdakılar əhatə olunmalıdır:

1) Nitq mədəniyyəti dil vasitələrindən istifadə qaydalarını elmi əsaslarla öyrənən dilçilik sahəsidir. Bu müddəanı şagirdlərə mənimsətmək üçün onların indiyə qədər öyrəndikləri digər dilçilik sahələri yada salınır (fonetika, leksika, qrammatika və s.). Həmin sahələrin hər biri bu və ya digər məsələni, məsələn, fonetika danışığ səslerini, leksika dilin lüğət tərkibini və s. öyrəndiyi kimi, nitq mədəniyyəti də dil vasitələrindən istifadə qaydalarını tədqiq edir. Dil vasitələri dedikdə danışığ səsləri, onların yazıdakı ifadəsi olan hərflər, söz, söz birləşməsi, cümlə və s. nəzərdə tutulur. Bu vasitələrdən istifadə kor-koranə yox, elmi xarakter daşıyır və müəyyən qayda-qanunlara əsaslanır. Şagirdlərə səsdən, sözdən və s. istifadəyə aid öyrəndikləri bəzi qaydalar (orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik) xatırladılır.

2) Hər bir dilçilik sahəsinin konkret predmeti var. Məsələn, fonetikanın predmeti danışığ səsləri, leksikanın predmeti söz, sintaksisin predmeti söz birləşməsi və cümlədir. Bu baxımdan nitq mədəniyyətinin predmeti yoxdur. Deyək ki, fonetikada “a” səsinin qalın, dodaqlanmayan, açıq olması nəzəri cəhətdən əsaslandırılır. Nitq mədəniyyəti isə bu səsdən harda və necə istifadə edilməsini müəyyənləşdirir. Məsələn, iki və çoxhecalı alınma sözlərin birinci hecasında vurğusuz işlənən “o” hərfi [a] kimi tələffüz edilir: *Moskva* [maskva], *monumental* [manumental], sözlərdəki “əa” qoşalığı [a:] şəklində deyilir: *səadət* [sa:dət] və s. (Burada müxtəlif təlim metodlarından faydalanmaqla leksika və qrammatika ilə bağlı digər qaydalar da yada salına bilər). Deməli, nitq mədəniyyəti səs,

söz, cümlə və s. dil vasitələrinin nəzəri xüsusiyyətlərini yox, onlardan düzgün istifadə yollarını elmi şəkildə öyrənir.

3) Yuxarıdakı iki xüsusiyyətdən şagirdlər asanlıqla nəticə çıxarırlar ki, nitq mədəniyyəti nəzəri məsələlərlə yox, bilavasitə tətbiqlə, təcrübə ilə bağlıdır. Yəni bu sahə dil vasitələrindən nitqdə (şifahi və yazılı) istifadə yollarını öyrənir. Bu baxımdan nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik (təcrübi, tətbiqi) sahəsidir.

Nitq mədəniyyəti ifadəsinin ikinci anlamı isə nitqin keyfiyyəti ilə bağlıdır. Məsələnin bu baxımdan şərh üçün ilk növbədə “mədəniyyət” anlayışı şagirdlərə izah edilməlidir. Dərslikdə bu termin belə şərh olunur: “Hər kəsin cəmiyyətdə, insanlar arasında, yığıncaqlarda, müxtəlif məclislərdə, ailədə müəyyən ölçülərə sığan, ümumi davranış normalarına tabe olan hərəkət mədəniyyəti” (səh. 90). “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə “mədəniyyət” anlayışının daha geniş mənada işləndiyi diqqəti çəkir: “İnsan cəmiyyətinin istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu” (III cild, 2006, səh. 310). Göründüyü kimi, dərslik mədəniyyət anlayışını insanın tək cəmiyyətdə (“insanlar arasında, yığıncaqlarda, müxtəlif məclislərdə, ailədə” ifadələri də elə cəmiyyətdə deməkdir) davranış normaları kimi, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” isə həm də istehsal sahəsində və mənəvi həyatda əldə olunan nailiyyəti kimi şərh edir. Bizcə, ikinci izah daha dolğundur. Təsadüfi deyil ki, dilimizdə istehsalat mədəniyyəti, mənəvi mədəniyyət ifadələri işlədilir.

Deməli, şagirdə mənimsətmək lazımdır ki, insan fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələrdə özünü necə gəldi apara bilməz. Əsrlərlə cəmiyyət tərəfindən müxtəlif sahələrdə əldə olunmuş, qəbul edilmiş müəyyən normalar sistemi var ki, onlara əməl etmək bütövlükdə mədəniyyətdir. Dildə də belədir, o da insanların yaradıb inkişaf etdirdiyi mənəvi sərvətdir. Şagirdlər çox yaxşı bilirlər ki, dilin ayrı-ayrı sahələrində müəyyən normalar – qayda-qanunlar sistemi var və danışarkən, yazarkən onları gözləmək lazımdır. Müəllim şagirdlərin fəal iştirakı ilə həmin normaların bir neçəsini yada sala bilər (Məsələn, fonetikada ahəng qanunu, digər orfoqrafik və orfoepik

qaydalar, morfologiyada şəkilçilərin müəyyən qayda ilə düzülüşü, sintaksisdə söz sırası ilə, uzlaşma ilə bağlı qaydalar və s.). Dildə olan belə qayda-qanunlara əməl etmək də **nitq mədəniyyətidir**. Bununla yanaşı, nitq həm də məzmunlu, aydın, dinləyənlərin səviyyəsinə uyğun anlaşıqlı, intonasiyasına görə zəngin olmalıdır. Deməli, nitq mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olmasına çalışan şəxs ilk növbədə ədəbi dilin normalarını dərinlən bilməli və onlara əməl etməli, eyni zamanda, yuxarıda qeyd etdiyimiz digər tələbləri də (aydınlıq, anlaşıqlıq və s.) gözləməlidir.

Müəllim bu dərstdə “mədəniyyət” sözünün etimoloji təhlilini də verə bilər. (Dərslik, səh. 97). Bu, ilk növbədə dilin, sözün tarixinə maraq yaratmaq baxımından faydalıdır. Şagirdlər bir daha başa düşürlər ki, söz ilkin mənasını tədricən dəyişə bilər (*Gümrah, atom, dəli* və s. kimi sözlərin də taleyi belədir). Dərslikdə bu mövzu izah edilərkən natiqliklə nitq mədəniyyətinin fərqinə də toxunulur. Bizcə, bu şərhə bir qədər sonrakı mövzuya (“Natiqlik sənəti”) saxlamaq lazımdır. Çünki şagirdlər hələ nə nitq mədəniyyəti, nə də natiqliyi ətraflı öyrəniblər. İki anlayışın müqayisəsi o vaxt səmərəli olar ki, onların hər ikisi hərtərəfli mənimsənilsin.

Dərslikdə, “Nitq mədəniyyəti anlayışı”na aid 3 çalışma verilmişdir. 151-ci çalışmada mətni ucadan oxumaq və obrazlı ifadələri göstərmək tələb olunur. Təbii ki, ucadan oxumaq üçün şagird ifadəli oxuya əməl etməlidir. Bunun üçünsə şagird şeirin (ümumiyyətlə, mətnin) məzmunu, mahiyyəti ilə yaxından tanış olmalıdır. Ona görə də müəllim çalışmada verilən şeirin məzmunu ilə şagirdləri tanış etməlidir. S.Vurğundan verilən bu nümunə poetizmlərlə, məcazlarla zəngindir. Müəllimin köməyi ilə şagirdlər ədəbiyyat dərslərində bədii təsvir və ifadə vasitələrinə dair əldə etdiklərini yada salaraq şeirə xüsusi obrazlılıq gətirən ifadələri, məcazları söyləyir, onların mahiyyətini açmağa çalışırlar. Müəllim əvvəlcə şagirdlərə izah edir ki, obrazlılıq yaradan vasitələrdən biri də məcazlardır. Obrazlı ifadələr deyəndə də çox vaxt bunlar nəzərdə tutulur. Təşbeh, metafora, metonomiya, simvol və s. ötəri yada salındıqdan sonra

şagirdlərə tapşırılır ki, şeirdə ən çox işlənən metaforaları tapsınlar. Şagirdlər aşağıdakı metaforik ifadələri seçib dəftərlərinə yazırlar:

1) Yenə də *yamyaşıl geyinib dağlar*; 2) Əriyir *güneylər düşündəki qar*; 3) *Təbiət ilhama çağırır* məni; 4) *Ürək dil açır* ki, *sön-məmiş odun*; 5) *Hücuma başlayır* mənim söz ordum; 6) *Könüllər mülkündə* mən yuva qurdum; 7) *Məhəbbət ilhama çağırır* məni; 8) *Dan yeri yenə sökülür*; 9) *Zəmilər, tarlalar üzümə gülür*; 10) *Bu nemət ilhama çağırır* məni; 11) *Aç payla söz xəzinəni* və s.

Müəllimin köməyi ilə buradakı məcazlar şərh olunur. Məsələn, şagirdlər aydınlaşdırır ki, *dağların geyinməsi*, *təbiətin çağırması*, *ürəyin dil açması*, *söz ordusunun hücumu başlaması*, *könüllər mülkü*, *məhəbbətin çağırması*, *dan yerinin sökülməsi*, *zəmilərin, tarlaların üzə gülməsi* deyimlərində insana məxsus əlamətlər müxtəlif anlayışların üzərinə köçürülməklə ifadələrin obrazlılığı artırılmış və beləliklə, nitq daha gözəl olmuşdur.

Sonra isə şagirdlər təşbehə (*göz kimi durulur ayna bulaqlar*), metonimiya (*göydən yer üzünə nurlar tökülür*) və epiteti (*ayna bulaqlar*) müəyyənləşdirərək şərh edirlər. Yalnız bundan sonra şagirdlərdən **ucadan və ifadəli oxumağı tələb etmək** olar. Oxu zamanı orfoepik tələffüz və s. gözlənməlidir. Bütün bunlar isə nitq mədəniyyətinin bir neçə dərs sonra öyrəniləcək əsas şərtlərini – düzgünlük, dəqiqlik və ifadəlilik şərtlərini şüurlu dərk etmək üçün baza hazırlayır.

152-ci çalışmada isə S.Rəhimovdan verilmiş nəsr nümunəsi üzərində iş aparılmalıdır. Şagirdlərdən tələb olunur ki: “Mətni oxuyun, xoşunuza gələn (daha “çox yerində işləndiyi”ni güman etdiyiniz) sözləri, ifadələri, cümlələri göstərin” (səh. 97). Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər daha çox aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirirlər:

1) “İki yana *şaqqalanmış ... Tərtər çayı*”; 2) “Dərin uçurumlu *İsti su dərəsi*”; 3) *Tərtər çayının oynaq səsi ... bu dağlara çal-çağır salırdı*; 4) “*Öz başlanğıcını Dəli dağın təkindən götürən*”; 5) “*Çopur qara qayalar*; 6) “*Qayaların arasından pıqqıldağa-pıqqıldağa dəlicəsinə çıxan, ... polad kimi sərt qayaların ortasından keçən, lülələninib, fisilti ilə üstədən aşağı tökülüb, ağara-ağara gedən, şalaləli çay*; 8) “*Çay hay-harayı ilə sanki bütün dağlara meydan oxuyur*”; 9) “...

Sıx, sərt qayalar Tərtəri elə boğmağa başlayırdı ki, az qala çay çıxır-tıya qalxırdı” və s.

Beləliklə, mətnin dili üzərindəki iş şagirdlərə əyani şəkildə göstərir ki, bu ifadələr nitqi gözəlləşdirir, təsvir olunan mənzərəni aydın və canlı edir, nitqə xüsusi axıcılıq, rəvanlıq, məzmun zənginliyi gətirir.

153-cü çalışma isə şagirdi yazılı nitq mədəniyyəti üçün əsas olan fonetik normanın gözlənilməsinə hazırlayır: şagird əsgər məktubunda fonetik, leksik və qrammatik normaların pozulduğu məqamları müəyyənləşdirir. Əslində bu terminlərin (fonetik norma, leksik norma, qrammatik norma) mahiyyəti ilə şagirdlər bir neçə dərs sonra (“Ədəbi dilin normaları”) daha ətraflı tanış olacaqlar. Ona görə də müəllim şagirdlərə sadəcə tapşırıq bilər ki, mətndəki səhvləri müəyyənləşdirsinlər və məktubu düzgün formada köçürsünlər. Mətndə qrammatik səhv yoxdur, bir yerdə leksik səhvə yol verilmişdir (“... əsgər həyatına öyrənirəm” – “əsgər həyatına alışırım” əvəzinə), on səkkiz orfoqrafik səhvə yol verilmişdir ki, onlar da yanlış və ya düzgün tələffüzdən irəli gələn qüsurlardır. Yaxşı olar ki, şagirdlər düzəldikləri səhvlərin mahiyyətini şərh etsinlər, hər hansı sözün niyə məktubda olduğu kimi yox, başqa cür yazılmalı olduğunu öyrəndikləri qaydalara əsaslanaraq şərh etsinlər. Məsələn: “Güjümüznən” düz yazılmayıb, çünki sözün kökü “güc” ismidir, -la² zərf düzəldən şəkilçisi –nan, -nən şəklində tələffüz edilsə də, -la, -lə kimi yazılmalıdır” və s.

“Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir” mövzusunun tədrisində, əsasən, iki amil (tələb) qabardılır. Nitq mədəniyyətinin gözəlliyi üçün: 1) dilin özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi; 2) həmin dildən istifadə edənlərin hazırlığı (Dərslik, səh. 98). Lakin bu iki tələbin şərhinə keçməzdən əvvəl **“milli mədəniyyət”** anlayışı və bunun içərisində nitq mədəniyyətinin yeri şagirdlərə çatdırılmalıdır. Keçən dərsdə şagirdlər “mədəniyyət” termini ilə tanış olmuşlar. Ancaq indi həm də aydınlaşdırılır ki, hər millətin özünə məxsus, onu dünya miqyasında tanıdan mədəniyyəti vardır. Məsələn, Azərbaycan xalqının məhz özünün yaratdığı, əsrlərlə

formalaşdırdığı, cilaladığı musiqi mədəniyyəti, geyim mədəniyyəti, mərasim mədəniyyəti və s. vardır. Bunlar millətin bir növ atributlarıdır, onu başqa millətlərdən fərqləndirən cəhətləridir. Müəllim burada bədnam ermənilərin musiqi alətlərimizi, musiqi havalarımızı, milli xörəklərimizi və s. öz adlarına çıxmaqla nə məqsəd güddüklərini də şərh edə və mövzunu həyatla əlaqələndirə bilər. Bu mədəniyyət formalarının içərisində nitq mədəniyyətinin xüsusi yeri vardır. Nitq mədəniyyəti olmadan millətin mövcudluğu mümkün deyil.

Sonra isə yüksək səviyyəli nitq üçün tələb olunan yuxarıda qeyd etdiyimiz iki amil şərh edilir. Birinci tələb (dil səlisiyi, ifadə imkanlarının genişliyi) dərslərdə geniş izah olunmuşdur. Müəllim əlavə olaraq ayrı-ayrı ədiblərin, tarixi simaların Azərbaycan dilinin zənginliyi, gözəlliyi, ahəngdarlığı haqqında dediyi fikirləri də xatırlada bilər. Nisbətən fəal şagirdlərə bunları “tədqiq edib” növüti dərslərdə yoldaşlarına çatdırmağı tapşırmaq da olar (tədqiqat metodu). Eyni zamanda qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan dili hələ qədim zamanlarda səlissə, gözəl bir dil kimi formalaşmışdır. Nümunə üçün XI əsrdə yaşamış dahi Azərbaycan şairi, alimi Xətib Təbrizi ilə bağlı məşhur əhvalatı da şagirdlərə çatdırıla bilər: X.Təbrizi Bağdadda ustadı Əbül-Əladan dərslər alarkən Təbrizdən gəlmiş qonşusunu görür və ustadından xahiş edir ki, iki il ayrıldığı vətənindən (Təbrizdən) xəbər tutmaq üçün onunla danışmağa icazə versin. Sonra Əbu-Əla ilə Xətib Təbrizi arasında belə bir mükəllimə olur: “Mən qayıdıb onun yanında oturduqda məndən soruşdu: “Bu, hansı dildir?”. Dedim: “Bu, Azərbaycan əhalisinin dilidir”. Dedi: “Mən bu dili bilmirəm, ancaq sizin danışdıqlarınızın hamısını əzbərlədim”. Sonra o, qonşumla mənim danışdıqlarımın hamısını artıq-əskiksiz, olduğu kimi təkrar etdi” (Ə.Səfərli, X.Yusifli “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”, Bakı, “Ozan” nəşriyyatı, 1998, səh. 51). Bu fakt Əbu-Əlanın fenomen yaddaşa sahib olması ilə yanaşı, hələ XI əsrdə Azərbaycan dilinin nə qədər sadə və gözəl olmasından xəbər verir.

Yüksək səviyyəli nitq üçün tələb olunan ikinci şərt dil daşıyıcısından, yəni o dildə danışandan asılıdır. Nitq mədəniyyətinin

yüksək səviyyədə olmasını istəyən hər kəs Azərbaycan dilinin səlisliyindən, ifadə imkanlarının genişliyindən düzgün faydalanma bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməlidir. Bunu bacarmayan şəxsi bütövlükdə mədəni şəxs adlandırmaq olmaz. Kiminsə geyim mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti və s. yüksək ola bilər, lakin nitq mədəniyyəti qaydasında deyilsə, bu bütövlük pozulur. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nitq mədəniyyəti ümummilləşdirilmiş mədəniyyətin bir formasıdır, tərkib hissəsidir. Azərbaycan dili ifadə imkanlarına görə dünyanın inkişaf etmiş dilləri ilə bir sırada duran dildir. Ancaq ondan lazımı səviyyədə istifadə etmək, yararlanmaq hər bir azərbaycanlının borcudur. Demək, dilin tətbiq səviyyəsi bizdən, insanlardan – dil daşıyıcılarından asılıdır. Təsadüfi deyil ki, Prezident Heydər Əliyevin 2001-ci ildə verdiyi fərman “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” adlanır. Deməli, söhbət dili təkmilləşdirməkdən yox (çünki buna ehtiyac yoxdur), onun tətbiqini yüksək səviyyəyə qaldırmaqdan, təkmilləşdirməkdən gedir. Elə fərmanın adı göstərir ki, doğma dilimizin tətbiqi istənilən səviyyədə deyil. Bu çatışmazlıq bu gün də var. Mətbuatda, radio və televiziya Azərbaycan dilinin gözəlliyindən, səlisliyindən nəinki faydalanmağı bacarmayan, hətta onu korlayan, özünün bir növ nitq “mədəniyyətsizliyini” nümayiş etdirən şəxslərlə - dil daşıyıcıları ilə tez-tez rastlaşmaq olur. Şagirdlərdə başqasının və özünün nitqinə tənqidi yanaşmaq bacarığı formalaşdırmaq üçün bu faktın üzərində xüsusi dayanmaq olar. Bunun üçün aşağıdakı tapşırıq formalarından da istifadə etmək mümkündür:

1) Televiziya kanallarının hər hansı birində müxtəlif verilişləri müşahidə etmək, oradakı nitq qüsurlarına münasibət bildirmək (Fakt tapmaqda şagirdlər çətinlik çəkməyəcəklər).

2) Hər hansı mətbuat vasitələrinin (qəzet və ya jurnalın) dilini müzakirə etmək.

3) Müəllimin bu məqsədlə xüsusi olaraq seçdiyi mətnin dilini şərh etmək.

4) Ayrı-ayrı şəxslərin nitqində tez-tez müşahidə olunan bəzi yanlış ifadələrə (Məsələn: “*həddindən artıq*” ifadəsi tez-tez yerli-

yersiz işlədilir: “Filankəs həddindən artıq yaxşı adamdır”; “Burada təbiət həddindən artıq gözəldir” tipli nümunələrdə olduğu kimi.) münasibət bildirmək və s.

154-cü çalışmada “Koroğlu” dastanından mətn verilir və şagirdlərdən tələb olunur ki, “nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərini” müəyyənləşdirsinlər. Təbii ki, burada müəllimin köməyinə ehtiyac var. Çünki şagirdlər “nitq mədəniyyətinin əsas göstəriciləri”nin nə olduğunu hələ bilmirlər (Sonrakı dərstdə nitq mədəniyyətinin şərtlərini öyrənərkən bu məsələ müəyyən qədər aydınlaşır). Müəllim tapşırır ki, mətndə nitqi gözəlləşdirən, onu təbii və canlı edən söz və ifadələri göstərsinlər. Beləliklə, diqqət aşağıdakı ifadələrə yönəldilir: “*Gördü bir adam üz qoyub düz Çənlibelə gəlir*”; “*Keçəl Həmzə gəldi yetişdi*”; “*Hardan gəlib haraya gedirsən*”; “*Yeddi il ona at otardım, axırda para haqqımı da verməyib qapısınan qovaladı*”; “*Koroğlu Keçəl Həmzəni də götürüb, xanımların, dəlilərin yanına gəldi*”; “*Keçəllər fənd olarlar, munun gözləri Üçtəpə sağsağanının gözləri kimi qayır-qayır qaynayır*”; “*Heç sağ-əməlli adama oxşamır, rədd elə getsin*” və s. Müəllimin köməyi ilə seçilmiş bu nümunələrdə xalq danışığı dilindən gələn ifadələrin (“*qovala getsin*”, “*üz qoyub gəlir*”, “*gəldi yetişdi*”, “*qayır-qayır qaynayır*”), tələffüz formasının (*munun, qovala, qapısınan* və s.) nitqə xüsusi gözəllik, şirinlik, təbiilik verdiyi nəzərə çarpdırılır.

155-ci çalışmada isə yazılı ədəbiyyatda nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərini müəyyənləşdirmək tapşırılır. Nümunə C.Məmmədquluzadənin M.F.Axundov haqqında yazdığı məqaləsindəndir. Mətdəki cümlələrin uzunluğu, mürəkkəbliyi, söz sırası, bəzi sözlər (*yadəvərlik, sərlövhə, təbir*) yazılı nitq üçün səciyyəvi olsa da, M.Cəlilin üslubuna məxsus müəyyən cəhətlər, deyim tərzii (“*ya çox yazmaq lazımdır, ya da heç yazmamaq lazımdır*”; “*ya yaxşı yazmaq lazımdır, ya heç yazmamaq lazımdır*”; “*mən Mirzə Fətəlinin barəsində nəinki çox yazmaq, bəlkə, heç az da yazmaq xəyalında deyiləm*”) onu şifahi danışığa yaxınlaşdırır və oxunaqlı edir.

Dərslikdəki **156, 157 və 158-ci çalışmalar** da qüsurlu nitq üzərində müşahidə aparmaq və nöqsanları üzə çıxarıb şərh etmək

bacarığı formalaşdırmaq məqsədi güdür (bax: səh. 101). 156-cı çalışmada Ü.Hacıbəyovdan verilən mətndə nitq mədəniyyətinin hansı tələblərinin pozulduğunu tapmaq tələb olunur. Burada müəllim şagirdlərin diqqətini tipin dilində işlədilən “soldat”, “meşat eləmə”, “çto tam uqodno”, “provodite, yeqo i ne dopuskayte nikoqo”, “bulunsun”, “xayır” kimi sözlərə cəlb edir və obrazın xarakterini, Azərbaycan dilinə xor baxmasını açmaq, ifşa etmək üçün müəllifin belə bir üsuldan yararlandığını, obrazın dilində varvarizmlər işlətdiyini söyləyir. Mətndə müəllifin dilində də “kontor”, “intelligent”, “upravlyaşşi” kimi sözlər işlənir. Bu isə Ü.Hacıbəyovun özünü guya rusca təhsil alanlara oxşatmaq üçün istifadə etdiyi kinayə üsuludur.

157 və 158-ci tapşırıqlarda isə şagird başqasının və özünün nitqinə nəzarət etməklə səhvləri müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq bacarığı göstərməlidir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, “nitq mədəniyyəti” anlayışı iki mənada işlənir: 1) dilçiliyin praktik sahələrindən biri kimi; 2) mədəniyyətin bir forması kimi; **“Nitq mədəniyyətinin şərtləri”** mövzusu məhz ikinci anlamla bağlıdır. Müəllim bu mövzunun tədrisinə şagirdlər qarşısında belə bir problemlə sual qoymaqla başlaya bilər: “Sizcə, kimin nitq mədəniyyəti yüksəkdir? Yüksək, mədəni nitqə yiyələnmək üçün nə lazımdır?” Təbii ki, cavablar müxtəlif olacaq. Müəllim bu cavablara istiqamət verməklə yanaşı, onlara özünün də münasib əlavə və düzəlişlərini edir və nəticədə yüksək mədəni səviyyəli nitqin ayrı-ayrı xüsusiyyətləri söylənir və şərh olunur. Dərslikdə nitq mədəniyyətinin üç əsas şərti göstərilir: “1) düzgünlük, 2) dəqiqlik və 3) ifadəlilik” (səh. 102). Müəllim bu üç əsas şərtin izahına keçməzdən əvvəl mövzuya ayrılmış birinci saatda nitq mədəniyyətinin digər tələbləri (bunları əlamət və ya şərt də adlandırmaq olar) haqqında məlumat verə və nəhayət, bu üç əsas şərt ətrafında daha çox dayana bilər. Müvafiq elmi ədəbiyyatda nitq mədəniyyətinin aşağıdakı tələbləri də göstərilir. Müəllimə kömək məqsədi ilə bu tələblərin hər biri haqqında qısa məlumat verməyi məqsədəuyğun bildik.

1) **Nitqin aydınlığı.** Çatdırılan fikir həm danışan (yazan), həm də dinləyən (oxuyan) üçün başadüşülən olmalıdır. Bu tələb müəllimlər üçün xüsusilə gərəklidir. Müəllimin mövzunu bilməsi onun hələ şagirdə çatdırılması demək deyil. Gərək müəllim fikrini aydın, anlaşılıqlı, şagirdin başa düşəcəyi tərzdə izah etməyi, çatdırmağı bacarsın.

2) **Nitqin yığcamlığı.** “Yığcamlıq dedikdə müxtəsərlik, fikrin qısa və aydın ifadə olunması nəzərdə tutulur” (N.Abdullayev, Z.Məmmədov. “Nitq mədəniyyətinin əsasları”, Bakı, 2008, səh. 37-38). Natiqin nitqi nə qədər aydın olsa da, müvafiq normaları gözləsə də, artıq sözlərə, təkrar ifadələrə, uzunçuluğa yol verirsə, dinləyicini gec-tez yoracaq və onun nitqi cansıxıcı olacaq. Ona görə də əsl natiq ən geniş mətləbləri, fikirləri də yeri gələndə yığcam şərh etməyi bacarmalıdır.

3) **Nitqin təmizliyi.** Fikrini ədəbi dildə ifadə edən hər bir kəs nitqin təmizliyinə xüsusi fikir verməlidir. Yəni onun nitqində dialekt sözləri, yersiz əcnəbi ifadələr, jarqonlar, vulqarizmlər, tüfeyli sözlər və s. işlədilməməlidir. Bunlar nitqi korlayır, onun sahibi haqqında mənfi fikir formalaşdırır.

4) **Nitqin zənginliyi.** Bu, nitqdə işlənən dil vasitələrinin rəngarəngliyi, çoxçalarlı olması deməkdir. Natiqin söz ehtiyatı nə qədər bol olsa, Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarına nə qədər çox yiyələnsə, onun nitqi bir o qədər zəngin olar. Lüğət ehtiyatının kasıblığı səbəbindən eyni sözü yersiz təkrar etmək, standart cümlə formalarından istifadə, lazım olanı tapa bilmədiyindən kəkələmələr, yorucu fasilələr qarşı tərəfi (auditoriyanı) bezdirir.

5) **Nitqin sadəliyi.** Bu tələb nitqin primitivliyi kimi yox, onun qarşı tərəfə daha sadə formada çatdırılması ilə bağlıdır. Təbii ki, burada nitq situasiyası da nəzərə alınmalıdır. Belə ki, eyni mövzu ilə bağlı müxtəlif səviyyəli adamlara məlumat vermək olar. Hər bir natiq fikrini qarşı tərəfin anlaya biləcəyi səviyyədə ifadə etməlidir.

6) **Nitqin təbiiliyi.** Nitq (xüsusilə şifahi nitq) təbii, canlı olmalıdır. Kitab tələffüzü, “sığallanmış” cümlələr, quru, cansız, təm-təraqılı sözlər nitqi yorucu edir.

7) **Nitqin orijinallığı, özünəməxsusluğu.** Hamımız Azərbaycan dilində danışsaq da, hər kəsin özünə aid nitq xüsusiyyətləri var. Bu ən çox tələffüz çalarında, fərdi söz ehtiyatında, cümlə qurmaq bacarığında özünü göstərir. Ancaq özünəməxsusluq ədəbi dilin normalarından kənara çıxmağa əsas vermir.

8) **Nitqin münasibliyi.** “Nitq məqamına, yerinə, danışan və dinləyənin xarakterinə, məqsədinə və s. görə müxtəlif şəkildə təzahür edir” (N.Abdullayev, Z.Məmmədov. Göstərilən əsər, səh. 59). Bu tələbdən müəllim də özü üçün nəticə çıxarmalıdır. İstənilən mövzunu tədris edərkən, aydınlaşdırarkən dərs dediyi sinfin səviyyəsini nəzərə almalı, nitqini onların səviyyəsinə uyğunlaşdırmalıdır.

9) **Nitqin rəbitəliliyi.** Nitqin rəbitəli qurulması üçün ilk növbədə haqqında məlumat veriləcək mövzu mənimsənilməlidir. Sonra bu mövzunu qarşı tərəfə hansı ardıcılıqla çatdırmaq barədə düşünmək gərəkdir: fikrin ifadəsinə hardan, nədən başlanılacaq, sonra fikir necə davam etdiriləcək, ayrı-ayrı detallar, əlamət və xüsusiyyətlər bir-biri ilə necə əlaqələndiriləcək və nəhayət, mövzuya necə yekun vurulacaq – bütün bunlar haqqında düşünmədən nitqi rəbitəli etmək olmaz. Rəbitəsiz nitq isə dinləyici (oxucu) üçün anlaşılmaz olur.

Nitq mədəniyyətinin bu tələbləri haqqında şagirdlərin başa düşəcəyi tərzdə məlumat verdikdən sonra müəllim əlavə edir ki, bunların içərisində nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyi nitq mədəniyyətinin əsas şərtləridir. Əslində yuxarıda göstərilən tələblərin bir çoxu bu üç əsas şərt daxilində öz əksini tapır. Sonrakı dərslərdə müəllim nitq mədəniyyətinin bu üç əsas şərti üzərində ayrıca dayanır.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSAS ŞƏRTLƏRİNİN TƏDRİSİ

Nitqin düzgünlük şərti nitq mədəniyyətinin ən əsas şərti hesab olunur. Bu şərtin mahiyyətinə keçməzdən əvvəl şagirdlərə V sinifdən başlayaraq öyrədilmiş bəzi linqvistik qayda-qanunlar xatırladılır. Fonetika bölməsini keçərkən V sinif şagirdləri çoxlu orfoqrafik və orfoepik qayda və qanun (ahəng qanunu) öyrənmişlər. Bu, sonralar da davam etdirilmişdir. Məsələn: bəzi leksik şəkilçilərin yazılışı (-qın⁴, -ğın⁴; -stan; - qı⁴, -ği⁴; -i, -vi və s.), şəkilçi qoşularkən söz kökündə baş verən orfoqrafik (get-gedir, sinif-sinfin və s.) və orfoepik (nənəyə – [nəniyə], kölgə – [kölgüyə], məndən – [mənnən] və s.) hadisələr, mürəkkəb nitq hissələrinin yazılışı, idi, imiş, isə hissəciklərinin, qoşmaların və ədatların orfoqrafiyası və s. Qrammatika bölməsinin tədrisində də (VI - IX siniflər) şagirdlər çoxlu morfoloji və sintaktik normalarla həm nəzəri, həm də praktik şəkildə tanış olmuşlar. Müəllim, haqqında bəhs etdiyimiz mövzu ilə bağlı bunlardan aşağıdakıları xatırlada bilər:

- 1) Müəyyən miqdar və bəzi qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isim cəmdə işlənməz.
- 2) İsimdə şəkilçilər bu ardıcılıqla düzülməlidir: cəm – mənsubiyyət – hal – xəbərlik (şəxs) şəkilçiləri.
- 3) Fəllərdə şəkilçilər bu ardıcılıqla gəlməlidir: addan fəl düzəldən şəkilçi – təsirsiz fəldən təsirli fəl düzəldən şəkilçi – qrammatik mənə növünün şəkilçisi – inkar şəkilçisi – təsriflənən forma (şəkil) şəkilçisi – şəxs şəkilçisi.
- 4) Cümlə üzvləri müəyyən ardıcılıqla düzülməlidir.
- 5) Mübtəda ilə xəbər uzlaşma əlaqəsinə görə bağlanmalıdır.
- 6) Tamamlıq xəbərə idarə, qoşmalarla işləndikdə isə yanaşma əlaqəsi ilə tabe olmalıdır.
- 7) Zərflik xəbərə mənə növündən asılı olaraq ya yanaşma, ya da idarə əlaqəsi ilə bağlanır.

8) Əlavə əlavəsi olduğu üzvdən sonra işlənir.

9) Təyin etdiyi üzvdən əvvəl gəlir və ona yanaşma əlaqəsi ilə tabe vəziyyətdə olur.

Burada müəllimin məqsədi V-XI sinifdə keçilmiş bütün qaydaları sadalamaq, təkrarlamaq deyil. Bir dərs saatında buna nail olmaq onsuz da mümkünsüzdür. Ən əsas qaydaları xatırlatdıqdan sonra müəllim izah edir ki, nitqimizdə bu qaydalara əməl etmək çox lazımdır. Nitq mədəniyyətinin ən əsas şərti olan **düzgünlük** də məhz bu tələblə bağlıdır. Deməli, öyrəndiyimiz fonetik və qrammatik qaydalara əməl ediriksə, nitqimiz düzgündür, əks halda bu nitq düzgün olmayan, yanlış nitq sayılır.

Mövzunun daha şüurlu dərki üçün dərslikdəki **159 və 160 sayılı çalışmalar** yerinə yetirilir. Birinci çalışmada düzgün və ya yanlış tələffüzlə bağlı yol verilən orfoqrafik səhvlərin aradan qaldırılması önə çəkilir. Müşahidələr göstərir ki, buradakı *qarannıx, virməq, dırnax, qapiya, bağışda, tufənh, boşduq* və s. şəkildə verilən sözlərin düzgün yazılışını tapmaqda şagirdlər o qədər də çətinlik çəkmirlər. Çətinlik nisbətən *tilivizor, ədəbiyat, lahiyə, maqnitafon, kasetə* formasında təqdim olunan sözlərin orfoqrafiyasını müəyyənləşdirməkdə özünü göstərir.

Qabaqcıl müəllimlər imkandan istifadə edərək son orfoqrafiya lüğətində (Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, 2004) yazılışı əvvəlki lüğətdən fərqli tətbiq olunan sözlərin orfoqrafiyasını da öyrədirlər. Onlara (şagirdlərə) belə bir tapşırıq verilir: “Yazılışı köhnə lüğətlərə əsasən verilmiş aşağıdakı sözlərin son lüğətdəki orfoqrafiyasını müəyyənləşdirin: *meyl, heyf, şer, ekspress, fakultativ, kompyüter, sanatoriya, qospital, otel, nəqərat, antena, hüsn-camal, hüsn-rəğbət, Azər. TA (Azərbaycan Teleqraf Agentliyi)*”. Şagirdlər adı çəkilən son orfoqrafiya lüğətində bu sözlərin aşağıdakı kimi yazıldığını müəyyənləşdirirlər: *meyil, heyif, şeir, ekspres, fakültativ, kompyuter, sanatori, hospital, hotel, nəqarət, anten, hüsncamal, hüsnrəğbət, Azər. Tac (Azərbaycan Teleqraf Agentliyi)*.

160-cı çalışmada tələb olunur ki, mətndəki orfoqrafik, qrammatik və üslubi-leksik səhvlər müəyyənləşdirilsin. Yaxşı olar ki,

müəllim burada interaktiv metoddan – qruplar üzrə işdən istifadə etsin: bir qrupa orfoqrafik, bir qrupa qrammatik, digər qrupa isə üslubi-leksik səhvləvi tapmaq tapşırılsın. Nəticədə birinci qrup aşağıdakı sözlərin düz yazılmadığını müəyyənləşdirir: *qapıyı, qarannix, gözdəri, qarannığa, inəy, yalıyırdı, diqqət ilə, əyağa, durmağ, isdiyirdi, ancax, hələm, töylüyə*, ikinci qrup isə qrammatik səhvləri müəyyənləşdirir və düzgün variantı qeyd edir: *yavaş-yavaş qaranlığa alışanda* (qaranlığa yavaş-yavaş alışanda). Üçüncü qrup isə aşağıdakı üslubi-leksik səhvləri tapır və düzəldir: 1) *Əvvəl gözləri heç nə görmədi, yavaş-yavaş qaranlığa alışanda inəyi gördü* (Bir cümlədə “görmədi” və “gördü” sözlərinin işlənməsi nitqə üslubi ağırlıq gətirir, odur ki, onlardan birini, məsələn, birincisini “seçmədi” sözü ilə əvəz etmək olar). 2) *Yenicə-yenicə dünyaya gəlmiş buzov ...* (yenicə dünyaya gəlmiş buzov ...). 3) *Altay yaxın-yaxın gəlib ...* (Altay yaxın gəlib ...). 4) *... buzov anasının nəfəsini görüb* (... buzov anasının nəvəsini duyub...). 5) *Nənəsini qışqırdı* (nənəsini çağırırdı). Üçüncü qrupla iş apararkən müəllim bütün sinfi həm də növbəti mövzuya hazırlamalıdır.

Növbəti mövzu “**Nitq mədəniyyətinin dəqiqlik şərti**”dir. Bu məsələni şərh edərkən müəllim iki problemlə rastlaşır:

1) Şagirdlər V sinifdə “Leksika” bölməsini öyrənsələr də, leksik normanın (və ya 160-cı çalışmada deyildiyi kimi, “üslubi-leksik səhvlərin” nədən ibarət olduğunu bilmirlər. Onlar leksik normanı bir neçə dərs sonra (“Ədəbi dilin leksik norması” mövzusunda) öyrənəcəklər. Ona görə də mövzunun əvvəlində tövsiyə etmişdik ki, ilkin olaraq ədəbi dil, sonra nitq mədəniyyəti öyrədilməlidir.

2) Dərsləkdə yazılır: “O nitq forması düzgün hesab olunur ki, dilin fonetik, leksik, qrammatik qayda-qanunları pozulmasın” (səh.102) Deməli, leksik normanın (qayda-qanunun) pozulması düzgünlük şərtinin pozulmasıdır. Bəs leksik norma nədir? “Leksik norma hər bir şəxsdən sözün mənasına bələd olmağı, onu düzgün, yerində işlətməyi tələb edir” (səh.123). Gətirilən nümunələrə fikir verək: “Qapını çalmaq düzgün deyil, qapını döymək düzgündür – burada leksik norma pozulmuşdur” (səh. 102). “Meyvələr ağacdan

yerə dağıldı” – cümləsində dağıldı sözü yerinə düşməmişdir. Bu cümlədə “töküldü” sözü işlənməli idi” (səh.123). Nitqin düzgünlüyünə aid dərslikdə verilmiş və yuxarıda sitat gətirdiyimiz şərhə görə hər iki nümunədə nitqin düzgünlük şərti pozulmuşdur. Nitqin dəqiqliyi isə belə ifadə olunur: “...fikrin ifadəsi üçün bilavasitə tələb olunan dil vasitəsini (sözü, ifadəni, cümləni və s.) tapmaqla müəyyən edilir” (səh.102). Nümunələr belədir: “*qoyun sürüsü, mal sürüsü, at sürüsü* qrammatik cəhətdən düzgündür, ancaq *qoyun sürüsü, mal naxırı* (?! – “*mal naxırı*” əvəzinə təkcə “*naxır*” sözü kifayət deyilmi? – A.M.), *at ilxısı* (?! – “*ilxı*” daha düzgün və dəqiqdir – A.M.) düzgün olmaqla yanaşı, həm də dəqiqdir (səh.102). Göründüyü kimi, nitq mədəniyyətinin dəqiqlik şərti ilə düzgünlük şərti qarışdırılır. İstər dərslikdə hər iki şərtə aid misal kimi verilən dil nümunələri, istərsə də TQDK-nın testlərindəki yanaşmalar göstərir ki, nitq mədəniyyətinin düzgünlük və dəqiqlik şərtlərinin aşağıdakı şəkildə ifadə olunması daha məqsədəuyğundur: “Nitqin düzgünlüyü – fonetik və qrammatik qayda-qanunlara əməl olunmasıdır. Nitqin dəqiqliyi isə leksik qayda-qanunlara (normalara) əməl etməkdir”. (Nitqin dəqiqliyi ilə bağlı dərslikdəki izahı da (səh.102) saxlamaq olar).

“**Nitqin ifadəliliyi**” nisbətən çətin mənimsənilən mövzularındandır. Bəzi şagirdlər bunu nitqdə yalnız bədii təsvir vasitələrinin, məcazların işlədilməsi kimi başa düşürlər. Şagirdlərin bu qənaətini iki amil daha da gücləndirir: a) Dərslikdə ifadəli nitqə aid gətirilən nümunələrin hamısında (cəmi iki nümunə) yalnız məcazlar işlənməmişdir. Məsələn, “O ömrünü yelə verdi” cümləsində metafora, “Bizim eşqimiz bir el nağılıdır” deyimində təşbeh var (səh.102). b) Dərslikdə belə bir fikir var: “...nitqin ifadəliliyi isə, ilk növbədə, söz sənətkarlarına məxsusdur” (yenə orada). Fikir düzgündür, ancaq şagird buradakı “ilk növbədə” ifadəsinə diqqət etmədiyindən elə bilir ki, yalnız söz sənətkarlarının nitqi ifadəli olmalıdır. Müəllim məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə şagirdlərə aşağıdakı məlumatı da çatdırmalıdır: İfadəli nitq əvəzinə, bəzən “gözəl nitq” birləşməsi də işlədilir. Nitqin gözəlliyi isə təkcə məcazlarla deyil,

digər nitq vasitələri ilə də təmin olunur. Məlum olduğu kimi, dil vasitələri dedikdə səs, söz, cümlə və s. nəzərdə tutulur.

Deməli, fikri ifadə edərkən bu vasitələri məqsəddən asılı olaraq (üslub baxımından) elə seçmək lazımdır ki, nitq gözəl, ifadəli olsun.

Səslərin nitqi ifadəli etməsinə aid bir neçə nümunəyə fikir verək: *Qupquru qurumaq; par-par parıldamaq; "Gülüm, gülün güllərimi qurutdu"* (M. Araz); *"Sallana-sallana gələn Salatın"* (Aşıq Ələsgər) və s. Nümunələrdə işlədilmiş sait və samit səslərin ahəng yaratmasının (assonans, alliterasiya) elmi şərhini şagirdlər XI sinifdə (Obrazlılığın fonetik səviyyədə ifadəsi) öyrənsələr də, indi yeri düşmüşkən bu barədə məlumat vermək həm mövzunun mənimsənilməsini asanlaşdırır, həm də sonralar tədris olunacaq mövzuya zəmin hazırlayır.

Sözlərin ifadəlilik yaratması isə birbaşa məcazlarla, nitqdə omonim, sinonim və antonimlərin məqsədəuyğun işlədilməsi ilə bağlıdır. Məsələnin bu yönündən izahı zamanı şagirdlərin ədəbiyyat dərslərində bədii əsərin dili, bədii təsvir vasitələri barədə öyrəndiklərinə istinad etmək vacibdir.

Cümlələrin ifadəli nitqdə rolu isə inversiyadan, qeyri-normativ söz sırasından, ellipsisdən istifadə ilə bağlıdır. Bunlar nitqin düzgünlük şərtinin pozulması hesab edilsə də, bəzən (bədii və məişət dilində) ifadəliliyi artırır, nitqi daha canlı və təbii edir.

Nitqin ifadəliliyi bəzi hallarda nitqin dəqiqliyi ilə də qarışdırılır. Ancaq dəqiq nitq daha münasib olan ifadəni, sözü yox, düz olan sözü, ifadəni işlətməkdir. At sürüsünə "naxır" demək yanlışdır, "ilxı" demək həm dəqiqdir, həm də düzgündür. İfadəlilik isə bir neçə dil vahidindən daha müvafiq olanı, canlı, təbii olanı seçməkdir: "yoruldum" da düzdür, "əldən düşdüm" də. Ancaq ikincisi həm də ifadəlidir. "Bu dağlardan çox keçmişəm" – düzdür, ancaq "Çox keçmişəm bu dağlardan" ifadəlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz belə bir yanlış fikri də aradan qaldırmaq lazımdır ki, ifadəli nitq guya tək-cə söz sənətkarlarına məxsusdur, yalnız bədii əsərlərdə olur. Biz nitqimizin yalnız düzgün və

dəqiq olmasını gözləsək, müəyyən məqamlarda o (nitqimiz) quru və cansıxıcı olar. Ona görə də hər kəs nitqinin müəyyən səviyyədə həm də ifadəli olması qayğısına qalmalıdır. Məsələn, biz məişət üslubunda, gündəlik nitqimizdə “gözüm su içmir”, “kimin bostanına daş atırsan?”, “elə bil buğda yeyib cənnətdən qovulub”, “ürəyim ayağımın altına düşdü” və s. frazeoloji birləşmələrindən istifadə edirik ki, bunlar da nitqimizi təbii və ifadəli edir.

Nitq mədəniyyətinin şərtləri ilə bağlı işi aşağıdakı növ tapşırıqlarla davam etdirmək uğurlu nəticələrə gətirib çıxarar: 1) Dərslərdəki müvafiq çalışmaların icrası. 2) TQDK-nın test kitabçasından (X sinif üçün), test bankından və metodik tövsiyələrindən istifadə. 3) İfadə və inşa yazılarının şagirdlərin özləri tərəfindən yoxlanması, bir növ redaktə olunması. Bu zaman dəftərlər dəyişdirilir və beləliklə də, hər şagird yoldaşının yazısını yoxlamalı olur. Təbii ki, bu iş müəllimin ciddi nəzarəti altında aparılmalı və nəticələr müzakirə olunmalıdır. 4) Müəllimin bu məqsədlə təqdim etdiyi mətnlər (bilərəkdən dil xətalalarına yol verilmiş) üzərində iş. 5) Radio və televiziya verilişləri üzərində şagirdlərin məqsədli müşahidəsi. Şagird eşitdiyi nitq qüsurlarını qeyd edir və sinifdə fikrini sübuta çalışır və s.

“Nitq mədəniyyətinin ümumi (ictimai) və xüsusi (fərdi) məsələləri” mövzusunun tədrisi nitq mədəniyyətinin daha bir xüsusiyyətinin mənimsənilməsi məqsədi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Müəllim nəzərə almalıdır ki, ötən dərslərdə nitq mədəniyyətinin daha çox üç şərti (məsələsi, xüsusiyyəti) üzərində iş getmişdir: düzgünlük, dəqiqlik və ifadəlilik. Digər cəhətlər isə (aydınlıq, təmizlik, yığcamlıq və s.) ötəri şərh olunmuşdur, həm də bu cəhətlərin öyrənilməsi könüllü xarakter daşıyır. Mövzunu şərh edərkən şagirdlərin “köməyindən” istifadə etmək faydalıdır. Frontal sorğu ilə nitq mədəniyyətinin şərtləri bir daha xatırlanır, bu xüsusiyyətlər müvafiq dil nümunələri ilə əsaslandırılır. Nəticə etibarilə şagirdlərə aydın olur ki, nitqin düzgünlük şərti daha çox ictimai səciyyə daşıyır. Belə ki, düzgün olmayan nitqi mədəni nitq hesab etmək olmaz. Sözləri düz yazma bilməyən, düzgün tələffüz etməyən, cümlə qurmağı bacarmayan və s. dil qaydalarına əməl etməyən şəxs nitq

mədəniyyəti baxımından qüsurlu sayılır. Yaxşı olar ki, müəllim burada xatırlatsın ki, nitqin düzgünlüyünü şərtləndirən əsas norma-
lardan biri olan orfoqrafik qaydalar hökumət tərəfindən təsdiq olun-
muş qaydalarla tənzimlənir. Son orfoqrafiya qaydaları da, “Azər-
baycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respub-
likası Qanununun təsbit edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin 2 yanvar 2003-ci il tarixli Fərmanında dəyişiklik
edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 may
2004-cü il tarixli Fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublika-
sının Dövlət Dil Komissiyası ilə razılaşdırıldıqdan sonra Nazirlər
Kabinetinin 05 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
X sinfin “Azərbaycan dili” dərslində yazılır: “Sözün fonetik tərkibi-
ni, düzgün tələffüzünü, düzgün yazılışını, leksik mənasını, cüm-
lənin quruluşunu hamı eyni cür qavrayır” (səh.104). Müəllim bu
fikri şagirdlərin başa düşəcəyi tərzdə aydınlaşdırmağa çalışmalıdır.
“Fonetik tərkib” deyəndə elə düzgün yazılış və tələffüz nəzərdə
tutulur. “Cümlənin quruluşu” ifadəsi altında isə, görünür, dərslük
müəllifləri ümumiyyətlə cümlə qurmaq bacarıq və vərdişlərini
nəzərdə tutmuşlar. Bütün bunları “hamı eyni cür qavrayır” fikri isə
düz deyil. Bunları hamı eyni cür qavrasa idi, hamının nitqi düzgün,
qüsursuz olardı. Təbii ki, belə deyil. Cümlənin sonu “...hamı eyni
cür qavramağa çalışmalıdır” şəklində ifadə edilsə idi, daha yaxşı
olardı. Ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətinin ictimai məsələlərinin şərh-
hi şagirddə belə bir qənaət hasil etməlidir ki, o da ədəbi dilin norma-
larına, qayda-qanunlarına yiyələnməli və nitqində bunlara əməl
etməlidir.

Nitq mədəniyyətinin dəqiqlik və ifadəlilik şərtləri isə nisbətən **xüsusi (fərdi)** səciyyə daşıyır. Bu, o deməkdir ki, “... heç də hamı eyni cür dəqiq danışmır, yazmır, yaxud hamının nitqi gözəl (ifadəli) deyil” (X sinfin dərsliyi, səh. 104-105). Deməli, nitqin dəqiqliyi və ifadəliliyi nisbi xarakter daşıyır. Bu baxımdan ayrı-ayrı şəxslərin nitqi müqayisə oluna bilər, nəticədə aydın olar ki, nitqin biri digərindən daha dəqiq və ifadəli ola bilər. Eyni hadisəni danışan hər iki şagirdin nitqi düzgün olmalıdır, əks halda onların nitqi

mədəni nitq sayılmır. Ancaq dəqiqlik (bəzən də gözəllik) baxımından birinin mədəni nitqi digərlərindən üstün ola bilər. Azərbaycan dili zəngin dildir. Fikrin ifadəsi üçün dilimizin lüğət tərkibinin imkanları sonsuzdur. Əsl ustalığı odur ki, daha tutarlı, münasib sözü, ifadəni vəziyyətə uyğun seçib işlədə biləsən. Məsələn, məlumdur ki, II şəxsin tək əvəzliyi “sən”dir. Ancaq müəyyən məqamlarda “sən” əvəzinə “Siz” işlədilir. Deyək ki, sinif yoldaşına, aralarında dostluq münasibəti olan bir kəsə “sən” deyə müraciət etmək düzgün və dəqiqdir. Səndən yaşca böyük, müəyyən rəsmi münasibətdə olduğun, hörmət bəslədiyən adama da “sən” demək düzgün və dəqiqdir. Ancaq belə hallarda “Siz” deyə müraciət etmək daha dəqiqdir. Yaxud evinizə qonaq gələn şəxsə yer göstərib “Oturun” demək düzgün və dəqiqdir. Ancaq bu məqamda “Əyləşin” sözü mənə çalarına görə daha yerindədir və daha dəqiqdir.

Nitqin ifadəliliyi (gözəlliyi) isə daha çox fərdi mahiyyət daşıyır. Çünki bu daha çox, dərslərdə də qeyd edildiyi kimi, ilk növbədə söz sənətkarlarına məxsusdur (səh. 102). Ancaq bir qədər əvvəldə qeyd etmişdik ki, tək-cə söz sənətkarları deyil, hamı nitqinin mümkün qədər gözəl olmasına çalışmalıdır. Belə ki, nitqimizdə frazeoloji birləşmələrdən, atalar sözləri və məsəllərdən, aforizmlərdən, mübaligələrdən və s. istifadə nitqi daha təbii, canlı və gözəl edir. Söz sənətkarlarının nitqində də ifadəlilik nisbi xarakter daşıyır. Sözü məcəzi imkanlarından, ifadə vasitələrindən daha çox və bacarıqla istifadə edən sənətkar daha ustad sənətkar sayılır.

Müəllimin şərhindən sonra **çalışmaların icrasına** başlamaq olar. 164 sayılı çalışma (səh.105) müəllimin yaxından köməyi ilə yerinə yetirilir. Əvvəlcə göstəriş verilir ki, mətndəki sözlərin düzgün yazılışına, sözlərin yerli-yerində işlənməsinə, cümlələrdəki söz sırasına diqqət edilsin. Mətn bu baxımdan təhlil edildikdən sonra diqqət müəllifin (İsa Muğannanın) fərdi nitq xüsusiyyətlərinə yönəldilir. Aydınlaşdırılır ki, müəllifin dili nitqin dəqiqliyi baxımından yüksək səviyyədədir. Məsələn, o, hər hansı bir obyektin təsvirini vermək üçün elə sözlər, ifadələr işlədir ki, oxucuda əyani təsəvvür yaranır. Bunların bəziləri şagirdlər tərəfindən seçilir: Tapdıqqilin

evinin kasıb görkəmini ifadə etmək üçün: “sınıb-sökülmüş pəncərə taxtaları”, “əzilib-çatlamış qapı”; Gümrünün kədərini oxucuya çatdırmaq üçün “diz çöküb ana uşağı kimi üzünü anasının üzünə söykədi”, “bütün bədəni ilə silkələnib hönkürdü” və s. bu kimi ifadələr işlədir. “Sinəsi xışıldaya-xışıldaya”, “əzrayıl köpəy oğlundan qisas alacağ” kimi deyimlər də təsviri daha əyani canlandırmağa kömək edir. Şagirdlər oxuduğu bədii əsərlərdən bilirlər ki, bəzən nitqin düzgünlüyü məqsədli şəkildə pozulur. Bu, ustalıqla edildikdə nəinki nitq mədəniyyətinə xələl gətirir, əksinə, gözəlliyi və təbiiliyi daha da artırır. Təhlil olunan mətnə də belədir:

a) Bəzi sözlər orfoqrafik qaydada yox, tələffüzə uyğun verilir: “*dözmüyəcəək*” (“dözməyəcəək” əvəzinə), “*dözmüyəcəəm*” (“dözməyəcəyəm” əvəzinə), “*köpəyoğlundan*” (“köpək oğlundan” əvəzinə) və s.

b) Söz birləşmələrində danışığ dilinə uyğunluq müşahidə olunur: “*qara kağız*” *gələn günü axşamısı*” (“qara kağız” gələn günün axşamı” əvəzinə), “*əzrayıl köpəyoğlu*” (“köpək oğlu Əzrayıl” əvəzinə).

c) Cümlə quruluşlarında da fərdilik nəzərə çarpır: “Cəbrayıl kişi ilə Söylü arvad evdə idilər, yoxsa çıxıb hara isə getmişdilər?”.

Göründüyü kimi, verilən nümunələrdə nitqin düzgünlüyü elə ustalıqla pozulur ki, bu, müəllifin nitqini daha gözəl edir.

165-ci çalışmada isə (səh.106) şagirdlər S.Rüstəmxanlıdan verilən şeirin dili üzərində işləməlidirlər. Tələb olunur ki, “adi nitq normalarından kənara çıxan (şeiri şeir eləyən) xüsusiyyətlər” müəyyənləşdirilsin. Təhlil nəticəsində şagirdlər müəyyənləşdirirlər ki, adi mətndən fərqli olaraq bu nümunənin aşağıdakı xüsusiyyətləri onu şeir kimi səciyyələndirir:

1) Fikir bəndlər və misralar şəklində ifadə edilir.

2) Misralar arasındakı qafiyələrdən istifadə edilir, bütün misralar 11 hecalıdır.

3) Cümlələrdəki prediqativlik xəbərlilik şəkilçiləri ilə yox, bəzən bitmə intonasiyası ilə ifadə olunur. Məsələn: birinci iki misra belədir:

*Anamın savadı-köhnə əlifba,
Anamın əsəri mənə məktublar...*

Göründüyü kimi, hər iki misranın sonundakı “-dır” xəbərlik şəkilçisi ixtisar olunmuşdur. Ancaq bu, düzgünlük şərtinin pozulması olsa da, intonasiya vasitəsi ilə qüsurlardan qalxır və bu da fikrin ifadəsinə özünəməxsusluq verir.

4) Qeyri-normativ söz sırasından istifadə. Məsələn: “Ayrı nə oxumaq keçir könlündən”(könlündən keçir) və yaxud:

*Alim var... oğluna çox şeylər verib,
El ruhundan başqa – daşlanmalıdır.*

(Nəsrədə bu cümlə belə ifadə olunardı: “Alim var ki, oğluna el ruhundan başqa çox şeylər vermişdir”).

5) Şeirdə işlənən bədii təsvir vasitələri də ifadənin gözəlliyini artıran cəhətlərdəndir. Məsələn: “*Kaş sözə bu qədər can verə bilə*” (Sözə can vermək metaforik ifadədir).

*“Ana məktubları mənim gözümdə
Dünyanın ən nadir əlyazmaları”*

Ana məktubları dünyanın ən nadir əlyazmaları ilə müqayisə edilərək təşbeh yaradılmışdır.

166 sayılı çalışmanın tələbinə görə şagirdlər “Mən Azərbaycan vətəndaşıyam” mövzusunda inşa-məqalə yazmalı (Başqa mövzuda da inşa-məqalə yazmaq tövsiyə edilə bilər) və yazdıqları mətnin dilindəki xüsusi (fərdi) cəhətləri müəyyənləşdirməlidirlər. Yaxşı olar ki, inşa mətnləri həm də müqayisəli təhlil edilsin, çünki bu halda fərdilik daha qabarıq üzə çıxır. Belə ki, təxminən eyni səviyyəli iki şagirdin məqalələri problem baxımından müzakirə oluna bilər.

167 sayılı çalışma isə şagirddən daha çox bilik və bacarıq tələb edir. Hər kəs müstəqil olaraq qəzet məqaləsi seçir və onun üzərində çalışmadakı suallar əsasında təhlil aparır (səh. 106). Müəllim şagirdlərin hazırlıq səviyyəsini nəzərə alaraq suallara əlavələr edə və ya onlarda müəyyən dəyişiklik apara bilər. Məsələn, müşahidələr göstərir ki, birinci sual şagirdlər üçün nisbətən anlaşılmazdır: “Hansı məqamlarda mətnin ümumi anlaşılıqlığı gözlənilir?” Bunu aşağıdakı suallardan biri ilə əvəz etmək olar: “Mətnə nitq mədəniyyətinin ümumi (ictimai) cəhətləri nə dərəcədə gözlənilmişdir?”

və yaxud “Müəllif nitqin düzgünlük şərtinə nə dərəcədə əməl etmişdir? Fikrinizi mətndən nümunələr seçməklə əsaslandırın”.

Son iki çalışmanın evdə icra olunmasını tapşırmaq olar.

“Dil, nitq və nitq fəaliyyəti” mövzusunun tədrisi də bir növ ümumiləşdirici xarakter daşıyır. Belə ki, indiyə kimi şagirdlər dil və nitq haqqında müəyyən bilik və məlumatlara yiyələnmişlər. Dil haqqında informasiyalar daha çox “Dil nədir?”, “Dilin funksiyaları”, “Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi” mövzularını tədris edərkən, nitqlə bağlı biliklər isə nitq mədəniyyətinə aid keçilənlərin içərisində verilmişdir. Bu mövzunu isə öyrədərkən əsas məqsəd dillə nitqin müqayisəsini aparmaq, bu iki anlayışın oxşar və fərqli cəhətlərini şagirdlərə çatdırmaqdır. Bunları nəzərə alaraq müəllim mövzusunun tədrisinə problemlə bağlı əldə edilmişlərin frontal sorğusu ilə başlaya bilər. Sorğu zamanı daha çox **dilin ünsiyyət üçün vasitə rolunu oynadığı və işarələr sistemindən ibarət olması** cəhətləri önə çəkilir. Çünki bunlar onu **nitqdən** fərqləndirən ən qabarıq əlamətlərdir. Frontal sorğu zamanı dilin ünsiyyət vasitəsi olması məsələsini şərh edən şagird bunun mahiyyətini bilməli və izah etməyi bacarmalıdır. Bu müddəanın şərhindən aydın olmalıdır ki, dil ünsiyyətin özü deyil, onun üçün vasitədir. Bəs “vasitə” nədir? **“Vasitə - bir şeyi əldə etmək, yaxud bir şeyi həyata keçirmək üçün lazım olan şey, üsul, yol, alət və s.”** (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cild, 2006, səh. 467). Deməli, insanlar bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq məqsədi ilə dildən istifadə edirlər. Müəllim burada əlavə edir ki, bu istifadə prosesinin özü isə **nitq** adlanır. Buradan şagirdlər müəllimin köməyi ilə nəticə çıxarırlar ki, vasitə olmayanda ondan istifadə mümkün olmadığı kimi, dil də nitq üçün əsasdır, nitq bir növ ondan törəmədir. Bəs dilin maddi əsası nədir? “Dil nədir?” mövzusunun tədrisindən bəhs edərkən məsləhət görmüşdük ki, müəllim dilin şərti işarələr sistemindən ibarət olması barədə şagirdlərə məlumat versin. Bu sual həmin biliyi yada salır, bir daha aydınlaşdırılır ki, dildəki səs, söz və s. bir növ, şərti xarakter daşıyır, onlar yalnız nitqdə, ünsiyyət prosesində “canlanır”, fəaliyyət göstərirlər. Deməli, **nitq fəaliyyətdə olan dildir**. Qeyd edildiyi

kimi, dildəki işarələr şərti xarakter daşıyır, məsələn, sözün səs qabığı ilə onun (sözün) mənası arasında heç bir bağlılıq yoxdur, bu bağlılıq ancaq şərti xarakter daşıyır. Əks halda müəyyən anlayışı, əşyanı və s. bildirmək üçün bütün dillərdə söz eyni olardı. Sözün hansı mənanı ifadə etməsi isə yalnız nitqdə reallaşır. “Nitq həmişə maddidir. Nitq yalnız real, maddi keyfiyyətlərə malik vahidlər şəklində öz vəzifəsini yerinə yetirə bilər. Dil isə mücərrəd bir sistem şəkli almağa cəhd edir” (Z. Verdiyeva, F. Ağayeva, M. Adilov, Dilçilik problemləri, 1982, s. 61). Dərsliyə əsasən, dillə nitqin bir fərqi də dilin tarixən çox az dəyişikliyə uğraması, nitqin isə ona nisbətən dəyişkən olmasıdır. Bu müddəa X sinfin dərsliyində belə əsaslandırılır: “Məsələn, yüz il, üç yüz il bundan əvvəlki Azərbaycan türklərinin nitqi (yazısı, danışığı) indikindən fərqli olub, ancaq onların da dili bizimki kimi Azərbaycan dili olub” (səh. 107). Yuxarıda mənbə kimi verdiyimiz “Dilçilik problemləri” kitabında bunun (dilin az, nitqin nisbətən çox dəyişməsinin) səbəbi daha ciddi əsaslandırılır: “Nitq mütəhərrik, dinamikdir, dil isə sabitliyə, statikliyə cəhd göstərir. Dil tarazlanmış, nizamlanmış daxili əlaqələr sistemidir, hər bir tarazlıq isə sabitliyə cəhd edir və dil nitqin bu tarazlığı pozma cəhdinə maneə törədir” (Z. Verdiyeva, F. Ağayeva, M. Adilov, Dilçilik problemləri, 1982., s. 60).

Dilçilik ədəbiyyatında nitqlə dilin aşağıdakı fərqləri də göstərilir:

1. Nitq fərdi, dil ümumi səciyyə daşıyır. Ümumxalq dili öz sisteminin, qaydalarının hüduqları çərçivəsində ancaq ayrı-ayrı fərdlərin nitqində özünü göstərə bilər.

2. Nitq psixi, dil isə ictimai hadisədir. Çünki bütün psixi formalar (duyğu, hiss, təsəvvür, qavrayış və s.) nitqdə özünü büruzə verir.

3. Nitq tarixi və ictimai mühitin faktorlarının təsirinə məruz qalır və bunları dilə keçirməyə çalışır. Dil isə normalarının köməyi ilə nitqin bu təsirindən özünü qoruyur.

4. Dil dilçilik qanunlarına tabedir, onun qanunları müntəzəmdir, nitq isə müntəzəm deyil.

5. Dil və nitq haqqında ətraflı məlumat verdikdən sonra *nitq fəaliyyəti* anlayışını öyrətmək o qədər də çətin olmur.

Yaxşı olar ki, bu anlayışın (nitq fəaliyyəti) daha mükəmməl dərki üçün müəllim şagirdlərə tapşırırsın ki, dərslərin əvvəlindəki “Dil nədir?” və “Dilin funksiyaları” mövzularını diqqətlə oxusunlar, indiyə kimi dil və nitq haqqında öyrəndiklərini yada salaraq aşağıdakı suallara cavab hazırlasınlar:

a) Dil açmamış bir uşağı cəmiyyətdən, insanlardan təcrid edib böyütsələr, o danışa bilərmə? b) Siz danışmaq səslərinin yaranmasında danışmaq üzvlərinin rolunu hələ V sinifdə öyrənmisiniz. Axı, həmin danışmaq üzvləri heyvanlarda da var. Bəs onlar niyə danışa bilmir? c) Tutuquşuya təlim verdikdə bəzi sözləri, cümlələri insan kimi söyləyə bilər. Buna əsasən demək olarmı, tutuquşunun dili var?

Şagirdlər **birinci** suala asanlıqla “Yox” cavabı verir və aydınlaşdırırlar ki, dil irsən keçmir, həyatda, cəmiyyətdə, insanlar arasında qazanılır.

“Dil nədir?” mövzusunda **ikinci** sualın da cavabı var: “İnsan orqanizminin məhz gördüyümüz şaquli şəklə düşməsi ilə danışmaq üzvləri, səs aparatı formalaşır, səslərin tələffüzü üçün tənəffüsü ağciyər müntəzəm təmin edir. Həmçinin başın (sifət quruluşu, çənə və s.) və onun içində yerləşən, dil üçün çox vacib sayılan, şüurun, təfəkkürün akkumulyatoru rolunu oynayan beynin bu biçimdə müəyyənlişməsi də bədənin şaquli vəziyyəti ilə bağlıdır” (X sinfin dərsləyi, səh. 11). Deməli, insandakı danışmaq üzvləri heyvanlarda olsa da, danışmaq səslərini tələffüz etmək üçün müvafiq formada deyil, insandakı kimi məqsədəuyğun şəkil almayıblar.

Sonuncu sualın cavabını da şagirdlər dərsləyin və müəllimin köməyi ilə müəyyənlişdirirlər. Aydın olur ki, insanın əməklə məşğul olması nəticəsində bədəninin tədricən şaquli vəziyyət alması, bişmiş ət yeməsi şüurun və bununla paralel olaraq dilin formalaşmasına gətirib çıxarır. Deməli, insanın dilini digər varlıqların “dil”-indən fərqləndirən başlıca cəhət şüurla, təfəkkürlə bağlı olmasıdır.

Bundan sonra şagirdlərə dərslik üzərində işləməyi tapşırmaq olar: təklif edilir ki, dərsliyin 106-cı səhifəsindəki nəzəri material (“Dil, nitq və nitq fəaliyyəti”) oxunsun. Müşahidələr göstərir ki, yuxarıda göstərdiyimiz istiqamətdə məqsədyönlü iş apardıqdan sonra şagirdlər bu materialı asanlıqla başa düşürlər. Ancaq dərslikdə verilən **“Nitq fəaliyyəti – nitqin təzahürü üçün lazım gələn ictimai, psixoloji və fizioloji aktların sistemidir”** (səh. 107) izahındaki “akt” sözü anlaşılmazlıq yaradır. Müəllim aydınlaşdırır ki, həmin söz burada *amil*, *əsas* mənasındadır. Beləliklə, şagirdlərə aydın olur ki, işarələr sistemi olan dilin nitqə çevrilməsi üçün **üç əsas amil** lazımdır: *ictimai* (cəmiyyətdən kənarında nitq fəaliyyət göstərə bilməz), *psixoloji* (dilnin nitqə, yəni ünsiyyət prosesinə çevrilməsi üçün şüur, təfəkkür vacibdir) və *fizioloji* (insanın danışmaq üzvləri tələffüz üçün, başqa sözlə, şifahi nitqin təzahürü üçün stimula yaradır). Bu amillərdən biri olmasa, dilin nitqə çevrilməsi, nitq fəaliyyəti mümkün deyil.

Dərslikdəki 168-ci çalışmanın (səh.107) icrası dilin az, nitqin daha çox dəyişkən olması fikrinin sübutuna xidmət edir. 169-cu çalışmada (səh.108) İsa Muğannadan verilən bədii nümunə daxili nitq haqqında 108-ci səhifədə verilmiş nəzəri məlumatın daha praktik başa düşülməsinə yardım etmək məqsədi güdür. 170-ci çalışmada (səh.110) şagirdlər dilin müəyyən sistemə, normalara əsaslandığını öyrənir, 171-ci çalışmanın (səh.110) icrası nəticəsində isə müxtəlif nitq nümunələrinin bir-birindən lüğət tərkibinə, qrammatik normalarına və ifadəliliyinə görə fərqləndiyini və beləliklə, nitqin fərdi səciyyə daşdığını müəyyən edirlər. 172-ci tapşırıqda (səh.110) əksini tapan nəzəri materialı oxumaqla şagirdlər nitq mədəniyyətinin şərtləri, xüsusiyyətləri ilə bir qədər də geniş, ətraflı tanış olmaq imkanı əldə edirlər. Bu mətnin üzərində şagirdləri işlətmək müəllimin öz ixtiyarına verilir. Bizcə, həmin tapşırığın icrası bir qədər əvvələ - “Nitq mədəniyyəti anlayışı” mövzusunun tədrisinə keçirilsə, daha faydalı olar.

“Azərbaycan ədəbi dili haqqında məlumat” mövzusunə müəllim ilk növbədə “ümumxalq dili”, “adi danışmaq dili” “dialekt-

lər” “ədəbi dil” anlayışlarının izahı ilə başlamalıdır. Şagirdlərə aydın olmalıdır ki, “ümumxalq dili” anlayışı daha genişdir, bura dialektlər də, adi danışiq dili də və əlbəttə, ədəbi dil də daxildir. Deməli “ümumxalq dili” dedikdə xalqın bütün təbəqələrinə, bölgələrin əhalisinə, üzvünə xidmət edən dil forması başa düşülür. Ədəbi dil ümumxalq dilinin bir hissəsi olsa da, “...ümumxalq dili vahidləri üzərində seçmə və əvəzetmə prinsipi əsasında əməliyyat aparma yolu ilə formalaşan və ümumiləşən dildir” (Ə. Dəmirçizadə “Müasir Azərbaycan dili”, 1972, səh. 4). **Seçmə əməliyyatı** nə deməkdir? Məlumdur ki, hər hansı bir söz ayrı-ayrı dialektlərdə, adi danışiqda müxtəlif cür tələffüz oluna bilər. Məsələn, “ev” sözü “ev”, “əv”, “öy” variantlarında tələffüz edilsə də, ədəbi dil üçün onlardan biri (ev) məqbul hesab edilib seçilir. Eyni əməliyyat lüğəvi vahidlərin, münasib qrammatik quruluşun və s. seçilməsində də tətbiq olunur. Əvəzetmə əməliyyatında isə dilə yatmayan, yabançı hallar (tələffüz, yazı, lüğəvi vahidlər və s.) daha uyğunları ilə əvəz olunur. Hər iki əməliyyatda aşağıdakı meyarlar əsas götürülür: “dürüstlük, düzgünlük, dəqiqlik, asanlıq, sadəlik, vahidlik, eynilik, sabitlik, ahəngdarlıq, səlislik, fəsihlik və davamlılıq” (Ə. Dəmirçizadə, göstərilən əsəri, səh. 5)

Müşahidələr göstərir ki, dərslərdəki “...ədəbi dil dialektə qarşı durur və ondan fərqlənir” fikrini şagirdlər düzgün başa düşmürlər. Əslində dialektlər də ümumxalq dilinin tərkib hissəsidir və daha canlı, təbii dil formasıdır. Ədəbi dili formalaşdırmaq üçün seçmə və əvəzetmə əməliyyatı çox zaman dialektlər üzərində aparılır, deməli, dialektlərə ədəbi dili zənginləşdirən mənbələrdən biri kimi baxmaq lazımdır. Hər dialekt zonası öz daxilində müəyyən normalara tabedir. Ancaq ədəbi dildəki normalar hamı üçün məcburi, zəruri olsa da, bir dialekt zonasında qəbul edilən norma digəri üçün qeyri-məqbul sayıla bilər.

“Ədəbi dil” anlayışı mənimsədildikdən sonra Azərbaycan ədəbi dili, onun müasir mövqeyi, üslubi imkanları və s. haqqında dərslərdəki məlumat şagirdlərə çatdırılır. Layihə metodundan istifadə etməklə müəllim şagirdlərə tapşır ki, dərslərdəki nəzəri

məlumatı diqqətlə oxuyun və öyrəndiklərinizi tezis şəklində qeyd edin. Nəticədə Azərbaycan ədəbi dilinin aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd olunur: 1) Ədəbi dil ümumxalq dilinin bir formasıdır. 2) Bu forma ciddi normalar əsasında fəaliyyət göstərir. 3) Ədəbi dil ümumxalq dilinin digər formaları ilə müqayisədə daha çox inkişaf etmiş, cilalanmış formadır. 4) Ədəbi dilin şifahi və yazılı olmaqla iki forması var. Şifahi forma daha qədimdir və orfoepik normalarla tənzimlənir, şifahi xalq ədəbiyyatı, çıxışlar, mühazirələr, nitqlər bura daxildir. Yazılı ədəbi dil isə daha çox orfoqrafik normalarla tənzimlənir. 5) Müasir Azərbaycan ədəbi dili dünyanın inkişaf etmiş, zəngin mükəmməl dillərindən biridir. 6) Müxtəlif üslublar bütövlükdə Azərbaycan ədəbi dilini təşkil edir. 7) Azərbaycan dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra ayrı-ayrı üslubi sahələr, xüsusilə mətbuatın dili və rəsmi sənədlərin dili daha çox inkişaf etmiş, təkmilləşmişdir. 8) Hazırda Azərbaycan ədəbi dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir.

Sonra şagirdlər sinifdə və evdə 172-180-ci çalışmaları yerinə yetirirlər.

“Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları” mövzusunun tədrisində aşağıdakı anlayışların öyrədilməsi önə çəkilməlidir: *norma, dilin daxili quruluşu, fonetik, leksik və qrammatik normalar haqqında ilkin anlayış, normaların nisbi müstəqilliyi*. Norma - ədəbi dilin tabe olduğu qayda-qanunlar sistemidir. Bu qayda-qanunları V sinifdən başlayaraq şagirdlər sistemli şəkildə öyrənməyə başlayırlar. Ona görə də müəllim istiqamətverici suallarla bu qayda və qanunların (məsələn ahəng qanunu) bəzilərini yada sala bilər. Şagirdlər artıq nitq mədəniyyətinin düzgünlük şərtini öyrənərkən də bu normaların bir çoxunu təkrar edib bilik və bacarıqlarını daha da dərinləşdirmişlər. Müəllimə həmin qayda-qanunların norma adlandırılmasını demək qalır. Dərslərdəki “Həmin normalar müəyyən tarixi təkamülün məhsuludur” fikrini müəllimin bir qədər geniş şərh etməsi məsləhətdir. Bunun üçün şagirdlərin klassik bədii ədəbiyyat nümunələrindən öyrəndiklərinə əsaslanmaq faydalıdır. Normalar birdən-birə yaranmır, onlar tədricən formalaşır, sabitləşir. Vaxtilə “o” əvəzliyinin

“ol”, “şol” variantlarında, “alça” sözünün “aluçə” (“*Aluçəyə söylədi ki, ey zar...*” - Füzuli), “hamısı” sözünün “qamusu” (“*Quşlar qamusu fəğanə düşdü*” - Xətayi) və s. şəkildə işlədilməsi həmin dövr üçün norma idi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işlədilən və sonralar arxaikləşən sözlər XI əsr ədəbi dili üçün leksik norma sayılırdı. Ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasında böyük hərflərin olmaması, durğu işarələrinin yazımızda XIX əsrdən tətbiqi və s. bu kimi faktlar da göstərir ki, normalar tarixi təkamülün (inkişafın) nəticəsidir. **Dilin daxili quruluşunu** fonetika, leksika və qrammatika təşkil etdiyindən normalar da buna uyğun qruplaşır: fonetik norma, leksik norma və qrammatik norma. Normalar bütövlükdə ədəbi dilin mahiyyətini təşkil etsə də, hər birinin özünün nisbi müstəqilliyi var; leksik normalar daha mütəhərrikdir, nisbətən tez dəyişir, fonetik və qrammatik normalarda isə dəyişmə nisbətən ləng gedir.

Normaların tədrisi zamanı şagirdlərin sistemativ dil kursundan öyrəndiklərini təkrar edib dərinləşdirmək üçün müəllimin imkanları böyükdür. Təbii ki, fonetikadan öyrədilmiş orfoqrafik-orfoepik qaydaların təkrarı şagirdlərin **fonetik norma** haqqında məlumatlarını zənginləşdirir. Ancaq aydındır ki, fonetik normalar təkcə fonetika bölməsinin tədrisi ilə məhdudlaşmır, bu, morfolojiyanın öyrədilməsində də davam etdirilir. Ona görə müəllimin aşağıdakıları da xatırlatması yerinə düşər: 1) mürəkkəb və tərkibi nitq hissələrinin yazılışı (bitişik, defislə və ayrı); 2) bəzi nitq hissəsi düzəldən şəkilçilərin (isimlərdə *-stan, qı, -kı*, sifətlərdə *-qın, -ğın*, sıra sayı düzəldən və s.) şəkilçilərin orfoqrafiyası; 3) isimdə cəm və hal şəkilçilərinin orfoqrafiya və orfoepiyası; 4) bəzi ikihecalı isimlərin (*sinif, şəkil, ömür, ağıl, beyin* və s.) ikinci hecasındakı qapalı saitə düşməsi; 5) *tələ, mənbə, mənşə* tipli sözlərin mənsubiyyətə görə dəyişməsindəki özünəməxsusluq; 6) sifətin müqayisə dərəcəsini əmələ gətirən vasitələrin (*açıq, təhər, düm, ən, lap* və s.) orfoqrafiyası və s.

Dərslərdə qeyd edilməsə də, durğu işarələri ilə bağlı qaydalar da müvafiq mənbələrdə fonetik normalar sırasına daxil edilir. De-

məli, müəllim imkandan istifadə edib, durğu işarələri ilə bağlı qaydaları da təkrar edə bilər.

Şagirdlərin yaxından iştirakı ilə dərslərdə və metodik mənbələrdəki məlumatlara əsaslanaraq **leksik normalara** aid qaydalar aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər: 1) Hər bir şəxs işlətdiyi sözün mənasına bələd olmalı və onu düzgün, yerində işlətməlidir. 2) Leksik normaya görə işlədilən söz təkcə düz yox, həm də dəqiq və imkan daxilində ifadəli olmalıdır. 3) Azərbaycan ədəbi dilində milli sözlər alınmalara nisbətən çoxdur. “İngilis dili lüğət tərkibindəki sözlərin 60 faizə qədəri, Azərbaycan dili lüğət tərkibindəki sözlərin 40 faizdən çoxu alınmadır” (Q. Kazımov “Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya”, 2010, səh. 19). 4) Terminlərin əksəriyyətini alınma sözlər təşkil edir. 6) Tədrislə, maariflə bağlı sözlərin əksəriyyəti ərəb mənşəlidir. 7) Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki alınma sözlərin əksəriyyəti ərəb, fars, Avropa dillərindən keçmişdir. 6) Sadə fellər, qohumluq münasibəti bildirən və bədən üzvlərinin adları milli mənşəlidir (*əmi* – fars, *mədə* - ərəb mənşəlidir). 8) Leksik normada dəyişiklik nisbətən daha tez olur. 9) Ədəbi dildə loru sözlərin, varvarizmlərin, vulqar sözlərin və dialekt sözlərin işlədilməsinə yol verilmir (müəyyən üslubi istisnalıqlar ola bilər). 10) Sözlərin işlədilməsində müxtəlif üslubların xüsusiyyətləri də hökmən nəzərə alınır. Məsələn, elmi üslubda daha çox həqiqi mənalı sözlərdən, terminlərdən, bədii üslubda məcazi mənalı sözlərdən, obrazları tipikləşdirmək üçün varvarizmlərdən, vulqar sözlərdən və dialekt sözlərindən istifadə etmək də leksik normadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 2008.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, "Şərq-qərb" nəşriyyatı, III cild, 2006.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, "Şərq-qərb" nəşriyyatı, VI cild, 2006.
4. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, "Lider nəşriyyat", 2004.
5. Baliyev Həsən, Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr, Bakı – 2007.
6. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya), 1972.
7. Əfəndizadə Əziz, Xudiyev Nizami, Abbasov Ənvər, Əsgərov Hüseyn, Azərbaycan dili, V sinif üçün dərslik, 2003.
8. Əfəndizadə Ə., Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti, Bakı – 2009.
9. Əhmədov Bəşir, Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları, Bakı – 2007.
10. Kamal Abdulla, Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik, 2010
11. Hacıyev Tofiq, Cəfərov Nizami, Xudiyev Nizami, Azərbaycan dili (X sinif üçün dərslik), 2009.
12. İsmayılov R., Ellazov F., Azərbaycan dili (Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik), 2007.
13. İsmayılov Rafiq, Ellazov Fazil, Azərbaycan dili, ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik, 2008.
14. İsmayılov Rafiq, Qasımova Xanım, Ellazov Fazil, Azərbaycan dili, ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik, 2008.
15. Kazımov Qəzənfər, Şahbazlı Faiq, Azərbaycan dili, 8-9-cu siniflər üçün dərslik, 2003.
16. Qurbanov A., Müasir Azərbaycan ədəbi dili, 1985.
17. Səfərli Ə, Yusifli X., Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, "Ozan" nəşriyyatı, 1998.
18. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı. Bakı – 2002.
19. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri, 1982.

MÜNDƏRİCAT

Ümumi məsələlər.....	3
“V – IX siniflərdə keçilənlərin təkrarı” bölməsinin tədrisi.....	5
“Dil haqqında ümumi məlumat” bölməsinin tədrisi	10
“Azərbaycan dilinin quruluşu” bölməsinin tədrisi.....	26
“Nitq mədəniyyəti” bölməsinin tədrisi	50
Nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərinin tədrisi	54
Ədəbiyyat siyahısı	82

MÜTƏRCİM

1. Nəziroğlu M., Mütərcimlər T. Müq. məqaləsi, "Mütərcim" №17, 2012.
2. Nəziroğlu M., Mütərcimlər T. Müq. məqaləsi, "Mütərcim" №17, 2012.
3. Nəziroğlu M., Mütərcimlər T. Müq. məqaləsi, "Mütərcim" №17, 2012.
4. Nəziroğlu M., Mütərcimlər T. Müq. məqaləsi, "Mütərcim" №17, 2012.
5. Nəziroğlu M., Mütərcimlər T. Müq. məqaləsi, "Mütərcim" №17, 2012.
6. Nəziroğlu M., Mütərcimlər T. Müq. məqaləsi, "Mütərcim" №17, 2012.
7. Nəziroğlu M., Mütərcimlər T. Müq. məqaləsi, "Mütərcim" №17, 2012.
8. Nəziroğlu M., Mütərcimlər T. Müq. məqaləsi, "Mütərcim" №17, 2012.
9. Nəziroğlu M., Mütərcimlər T. Müq. məqaləsi, "Mütərcim" №17, 2012.
10. Nəziroğlu M., Mütərcimlər T. Müq. məqaləsi, "Mütərcim" №17, 2012.
11. Nəziroğlu M., Mütərcimlər T. Müq. məqaləsi, "Mütərcim" №17, 2012.
12. Nəziroğlu M., Mütərcimlər T. Müq. məqaləsi, "Mütərcim" №17, 2012.
13. Nəziroğlu M., Mütərcimlər T. Müq. məqaləsi, "Mütərcim" №17, 2012.
14. Nəziroğlu M., Mütərcimlər T. Müq. məqaləsi, "Mütərcim" №17, 2012.

Çapa imzalanıb: 02.02.2012.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur Times.
Həcmi: 5.25 ç.v. Tiraj 100. Sifariş № 17.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks (99412) 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

